

Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w Bydgoszczy 1886-2016

Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w Bydgoszczy w 2016 r. obchodziło swoje 130 – lecie². Niełatwo jest napisać, historykowi i jednocześnie działaczowi tej organizacji, artykuł o dziejach tej zasłużonej organizacji. Jednak trzeba należy dokonać zapisów dla przyszłych pokoleń, aby nasi następcy i historycy otrzymali wskazówki badawcze. Warto dodać, że to właśnie sami sokoli zawsze byli kronikarzami swojej organizacji. Co najmniej od lat siedemdziesiątych XX w. toczy się dyskusja historyków na temat początku działalności „Sokoła” w zaborze pruskim. Pierwszeństwo „Sokoła” lwowskiego i inowrocławskiego zostało zakwestionowane. Wojciech Lipoński postawił hipotezę, że stowarzyszenie gimnastyczne w Poznaniu powstało już w 1862 roku, którą udowodnił w wydanej w 1994 r. obszernej monografii Poznania. Swoimi badaniami potwierdził, że „Sokół” w Poznaniu działał wcześniej niż we Lwowie³.

Już w czerwcu 1862 r. pierwszą próbę zorganizowania polskiego stowarzyszenia gimnastycznego podjął profesor Gimnazjum św. Marii Magdaleny w Poznaniu Bonifacy Łazarewicz (1833-1904). Jednak zdecydowana odmowa władz pruskich spowodowała, że B. Łazarewicz zrezygnował z organizowania oddzielnego towarzystwa. Powołał filię stowarzyszenia gimnastycznego przy istniejącym już Towarzystwie Przemysłowców Polskich. Pierwsze zebranie z ćwiczeniami gimnastycznymi, odbyło się 22 listopada 1862 r. Nie ma informacji o dalszej działalności organizacji. Wkrótce rozpoczęło się powstanie styczniowe 1863 r. Władze niemieckie obawiając się zorganizowanych wystąpień patriotycznej polskiej młodzieży, zawiesiły działalność polskich organizacji. Decyzję tę przyspieszyły komentarze prasy polskiej, która pisała o potrzebie istnienia stowarzyszenia gimnastycznego, wskazując na przykład „Sokoła” czeskiego. W 1862 r. w Tygodniku Poznańskim pisano: „ciężkie mają zapasy prawe Czechy z germanizmem [...]. Nie tracą przecież nadziei, chwytając się broni odpierając zalew. Młodzież zawiązała się w towarzystwa mające na celu ćwiczenia ciała, niby to na wzory niemieckich turnerów”⁴.

¹ Dr Andrzej Bogucki – Centrum Informacji Naukowej Sokolstwa Polskiego w Bydgoszczy.

² Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Regencja bydgoska, Acta bet r.die verschiedenen Vereine und Gesellschaften in der Stadt Bromberg, zesp.2,I/4986,II/745,II/6981,II/6982,II/6983,II/6984.

³ *Księga Pamiątkowa ku uczczeniu dwudziestej piątej rocznicy założenia Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” we Lwowie*, Lwów 1892; M. Wolańczyk, *Macierz Sokola w 60-letnim rozwoju (1867-1927)*, Lwów 1927, s. 260.

⁴ W. Lipoński, *Początki kultury fizycznej w Wielkopolsce 1839 - 1887*, „Kultura Fizyczna” 1970/3-5; Idem, *Zakłady gim-*

Prawdopodobnie działalność polskich gimnastyków została zawieszona lub zakazana w 1863 r., lecz sam pomysł zachował się. Wielkie Księstwo Poznańskie wcześniej dowiedziało się o istnieniu gniazda „Sokoła” we Lwowie i szerzej zainteresowano się tym ruchem. Trzeba pamiętać, że w Królestwie Kongresowym wybuchło w 1863 r. powstanie styczniowe, co było zapewne główną przyczyną zakazu powołania w Poznaniu „Sokoła”. W 1868 roku zaproszono lwowian do Poznania. Władze pruskie przez kilka tygodni odmawiały zgody na przyjazd sokołów. Nie zważając na stanowisko władz w lipcu 1868 r. do Poznania przybyła około 500-osobowa wycieczka z Galicji, w tym członkowie „Sokoła” lwowskiego z Janem Dobrzańskim na czele. Inicjatorem tej wycieczki był sędziwy poeta Wincenty Pol, również sokół, który z powodu utraty wzroku nie przyjechał do Wielkopolski. Przybyli natomiast znani sokoli Mieczysław Darowski i Ksawery Godlewski, Jan Towarnicki - weteran powstania listopadowego, Adam Asnyk, Witalis Smochowski - nestor polskich artystów dramatycznych. Społeczeństwo poznańskie zorganizowało sokołom lwowskim serdeczne przyjęcie. Uroczyste spotkanie i msza św., w których uczestniczyli m.in. Karol Libelt, Jan Kazimierz Kantak, Henryk Szuman, dr Władysław Niegolewski, Władysław Łoziński i Ignacy Moszczeński, stały się manifestacją uczuć narodowych Polaków. Po wizycie sokołów lwowskich nadeszły wydarzenia, które sprawę założenia „Sokoła” w Poznaniu odsunęły na dalszy plan⁵. Wybuchła wojna prusko-francuska, na skutek której została utworzona II Rzesza Niemiecka. Następnie całe społeczeństwo polskie włączyło się w walkę przeciw „Kulturkampfi”. W Poznaniu założono „Sokoła” 18 maja 1886 r.⁶

Pierwsze legalne gniazdo sokole w zaborze pruskim założono w 1884 r. w Inowrocławiu. Z inicjatywą wystąpił sekretarz adwokacki Maksymilian Gruszczyński (1861-1940)⁷. Nawiązał kontakty z „Sokołem” lwowskim, skąd otrzymał wzorcowe dokumenty, m.in. statut, zapoznał się też z celami „Sokoła”. Dopiero na trzecim zorganizowanym w tym celu zebraniu w Hotelu „Victoria”, które odbyło się w obecności komisarza policyjnego 10 lub 13 grudnia 1884 roku założono towarzystwo sokole (publikacje sokole podają 10 grudnia 1884 roku za datę założenia TG „Sokół” w Inowrocławiu). Inowrocławski „Sokół” został wpisany do rejestru i uzyskał zatwierdzenie statutu w dniu 19 stycznia 1885 roku⁸. W 1885 r. z inicjatywy sokołów inowrocławskich, znając już też działalność lwowskich sokołów, polski element patriotyczny podjął próbę założenia gniazda sokolego w Bydgoszczy. W mieście tym znana była działalność sokołów lwowskich, m.in. dzięki prenumeracie „Przewodnika Gimnastycznego”. Wzorem dla sokołów bydgoskich byli: Łuczkiwicz, Żuliński i sam Jan Dobrzański. Warunki w Bydgoszczy były jednak znacznie trudniejsze niż w Inowrocławiu. Bydgoszcz bowiem była miastem silnie zgermanizowanym i Polacy natrafiali na liczne

nastyczne i Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”, [w:] J. Topolski, L. Trzeciakowski (red.), Dzieje Poznania, t. II, cz. 1 /1793 - 1918/, Warszawa - Poznań 1994, s. 747-756.

⁵ Archiwum Państwowe w Poznaniu, Związek Sokolów Polskich w Państwie Niemieckim, nr 79, 96, 100.

⁶ A. Ryfowa, *Działalność Sokola polskiego w zaborze pruskim i wśród wychodźstwa w Niemczech (1884-1914)*, Warszawa-Poznań 1976, s. 169.

⁷ H. Łada, *Maksymilian Gruszczyński*, Bydgoszcz 1987.

⁸ *Pokłosie Pamiątkowe ku uczczeniu 25-letniej rocznicy założenia Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Inowrocławiu*, Inowrocław 1909, s. 5-12.

przeszkody w rozwoju życia narodowego. W mieście tym przewagę posiadali Niemcy, szczególnie ekonomiczną. Akcja powołania polskiej organizacji gimnastycznej i patriotycznej miała charakter polityczny o szczególnym znaczeniu⁹. Pierwsza próba założenia gniazda sokolego w 1885 r. w Bydgoszczy nie powiodła się. Jednak rok później 10 października 1886 r. do władz policji pruskiej wpłynęło zgłoszenie o rejestrację polskiego Towarzystwa Gimnastycznego (Polnischer Turnverein). Już 8 października 1886 r. ukazała się w „Wielkopolaninie” notatka informująca, że nowe towarzystwo „Sokołów” w Bydgoszczy zostanie założone 10 tego miesiąca o 8 wieczorem w restauracji Norkowskiego przy Wiktoriastrasse 13 z udziałem Harkiewicza. Za „Sokołem” w „ruchliwej” Bydgoszczy pójda inne miasta. Przyjmuje się, że stowarzyszenie gimnastyczne w Bydgoszczy powstało w pierwszym półroczu 1886 r. ponieważ jednak nie jest znany termin rozpoczęcia prac organizacyjnych uznano 24 października 1886 r. - dzień zatwierdzenia statutu przez policję pruską - za datę narodzin „Sokoła” bydgoskiego. Wymienia się też dzień 10 października 1886 r., kiedy to do władz policji pruskiej wpłynęło zgłoszenie o rejestrację polskiego Towarzystwa Gimnastycznego (Polnischer Turnverein) w Bydgoszczy.

„Sokol” w Bydgoszczy powstał z inicjatywy ruchliwej i patriotycznej grupy rzemieślników (rękodzielników) i pięciu członków nielicznej w mieście polskiej inteligencji. Kupiec Paweł Harkiewicz zmobilizował 39 polskich patriotów, którzy wybrali zarząd. W gronie założycieli „Sokoła” w Bydgoszczy byli: Paweł Harkiewicz - kupiec, Jan Plewkiewicz, Hieronim Rogaliński, Waclaw Koczorowski - drukarz, Franciszek Różowski, Franciszek Kreski, Kazimierz Goncerzewicz - szewc, Franciszek Witucki, Zdzisław Ciesielski, dr Eugeniusz Czarliński - szlachcic, Jan Gabrylski, Grochowski, dr Haillant, Jarenkowicz, Leon Malinowski, Józef Meliński, Norkowski, Franciszek Pepiński, Waclaw Szulc, Śmierchalski, Stawicki, Szczepankiewicz, Tomaszewski, Wieczorek, Jan Żubrowicz, Maksymilian Rypholc, Florian Figurski, Julian Ciechocki, Józef Perzyński, Feliks Tokarski, Wincenty Dreczkowski, Michał Kolberg, Ignacy Dryka, Feliks Górecki, Stanisław Szymankiewicz.

Pierwszym przewodniczącym towarzystwa sokolego w Bydgoszczy wybrano Hieronima Rogalińskiego, działacza i prezesa zespołów śpiewaczych - Towarzystwa Śpiewu „Święty Wojciech” (od 1876 r.) i Towarzystwa Śpiewu „Halka” (od 1883). Są jednak rozbieżności między danymi policyjnymi z okresu rejestracji „Sokoła” w Bydgoszczy a publikacjami towarzystwa. Z akt policyjnych wynika, że pierwszym prezesem był Franciszek Kreski, a potem od 1888 r. Malewski. Według danych sokolich pierwszym prezesem „Sokoła” w Bydgoszczy był Jan Tadeusz Plewkiewicz. H. Rogaliński był wiceprezesem, równocześnie pełnił on funkcję prezesa Towarzystwa „Halka”. Główny założyciel „Sokoła” w Bydgoszczy, Paweł Harkiewicz, został sekretarzem gniazda. Jego zastępcą był Leon Malinowski, a funkcję skarbnika objął Franciszek Kreski. Waclawowi Koczorowskiemu powierzono prowadzenie biblioteki i spraw porządkowych, (z-ca - Franciszek Różkowski). Radnymi wybrano Franciszka Witeckiego i Kazimierza Goncerzewicza, mistrza szewskiego. Pierwszym naczelnikiem został Franciszek Śmierchalski.

⁹ Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin – Dahlem, zesp. Regierung Bromberg, XIV, HA, Rep. 30 / I / nr 628, 699, 694 Bd.I, II, III, IV, 633, 634, 635, 700, 701, 723 Bd.I, II, III, 730, 706, 705, 726, 727, 728, 753 Bd.I - V, 758, 768, 1056, 695, 698, 729, 2457, 2465, 2970, 2976, 2797.

Początki działalności gniazda „Sokoła” w Bydgoszczy były trudne. Władze niemieckie miasta odmówiły sokołom prawa odbywania ćwiczeń gimnastycznych w miejskiej sali gimnastycznej¹⁰. Fundusze towarzystwa nie pozwalały na samodzielne wynajęcie sali. Ćwiczenia i posiedzenia zarządu odbywały się więc w prywatnych pomieszczeniach. W początkowym okresie działania nie przywiązywano większej wagi do uprawiania ćwiczeń gimnastycznych. Rozwijano działalność patriotyczną i społeczną. Brakowało też instruktorów i sprzętu. W latach 1888-1891 przenoszono siedzibę gniazda m.in. na ul. Gamma 9, do domu Machowicza, a stamtąd do pomieszczeń Franciszka Musielewicza. W tym czasie liczba członków wynosiła 44 druhow, w tym 15 ćwiczących. Od 20 marca 1889 r. pracował nowy zarząd, którego prezesem został Kazimierz Goncerzewicz mistrz szewski, który zarazem był prezesem „Halki” i działaczem Związku Sokołów Polskich w Państwie Niemieckim. Z inicjatywy Stanisława Szymankiewicza, nauczyciela gimnastyki i naczelnika gniazda, zaczęto prenumerować „Przewodnik Gimnastyczny”, który był łącznikiem gniazd sokolich działających w odosobnieniu.

W 1889 r. powstał „Sokół” w Berlinie. W tym samym roku odbył się w Bydgoszczy pierwszy Zlot Sokołów Wielkopolskich. W Inowrocławiu w dniach 1-3 lipca 1893 r. odbył się drugi Zlot Sokołów Wielkopolskich, na którym utworzono Związek Sokołów Wielkopolskich. Sokoli bydgoscy organizowali pokazy i popisy gimnastyczne oraz rocznicowe obchody uchwalenia Konstytucji 3 Maja, rozwijali ruch turystyczny przygotowując atrakcyjne wycieczki piesze i rowerowe. W 1892 r. zajęcia gimnastyczne odbywano w lokalu „Mattha”. Gimnastyka do 1893 r. nie była zagadnieniem pierwszoplanowym w działalności sokołów wielkopolskich¹¹. Gniazdom brakowało funduszy na zakup sprzętu, odczuwano też niedostatek przeszkolonych nauczycieli wychowania fizycznego. Początkowo fundusze, składające się z niskich składek członków, przeznaczano na potrzeby oświatowe, np. tworzenie bibliotek, czy też sprawy organizacyjne, m.in. zakupy stroju, sztandaru, koszty uroczystości. Część funduszy przeznaczono na pomoc w rozwoju i zakładaniu bratnich gniazd, prenumeratę „Przewodnika Gimnastycznego” oraz na kontakty z gniazdami w Małopolsce. Sprzęt do ćwiczeń kupowano tani i prymitywny. „Sokół” miał też trudności z wynajmowaniem sal do ćwiczeń. Musztra, początkowo wzorowana na wojskowej pruskiej, nie mogła w pełni zainteresować ćwiczących. Większość członków „Sokoła” stanowili rzemieślnicy, drobni młodzi kupcy i urzędnicy prywatni. Działacze inteligentcy wnosili do gniazd wkład jako prelegenci, inspektorzy obchodów rocznic narodowo-historycznych, dbający o zachowanie sokolich zwyczajów i form - mundur, oznakę („Sokół”), sztandar, pieśni. Sokoli brali udział w obchodach licznych uroczystości, pochodach, wieczornicach, jubileuszach, pogrzebach zasłużonych działaczy, procesjach kościelnych i innych.

Od 1893 r. gniazdo bydgoskie było członkiem Związku Sokołów Wielkopolskich

¹⁰ Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin - Dahlem, byle Zentrales Staatsarchiv Merseburg / ZStM /,Rep.77, Tit. 870, Ministerium des Innern Zentralbüro, nr 47, Bd. I - III, Tit. 870, Die Polenbewegung in der Provinz Westpreußen, nr 47, Bd. I - VI Tit.870, nr 47, Adh. Fasz II, Der Aufsatz von Hedwig Strok über das Sokolium in Kalender 1897, Tit.870, nr 47, Adh. I,Fasz.III, Die Auflösung einer Versammlung des Sokolvereins in Schwetz 1897. Rep.89,H XXI, nr 15396, 15557, 15558, 16732 Bd.34, 16733 Bd.35, 16734 Bd.36, 16735 Bd.37, 16774 Bd.39, 16775 Bd.40, 16776 Bd.41

¹¹ R. Wroczyński, *Powszechne dzieje wychowania fizycznego i sportu*, Ossolineum, Wrocław 1979.

i należało do I Okręgu Północnego, a od 1895 r. do Związku Sokołów Polskich w Państwie Niemieckim. Po reorganizacji Związku 15 września 1895 r. TG „Sokół” w Bydgoszczy zostało włączone do Okręgu (Żupy) IV Nadwiślańskiego ZSP w PN i działało w nim nieprzerwanie do rozwiązania go w 1921 r. W 1896 r. gniazdo w Bydgoszczy liczyło 72 członków, w tym 47 ćwiczących, 10 kolarzy i 20 umundurowanych. W dniach 3 i 4 sierpnia 1895 r. odbył się zlot sokołów z okazji 10-lecia bydgoskiej organizacji. Poświęcono wtedy pierwszy sztandar, ufundowany przez lokalne społeczeństwo polskie z inicjatywy bydgoskich Polek. W trakcie zlotu odbył się przemarsz przez miasto 200 umundurowanych sokołów z orkiestrą. Pod kierunkiem naczelnika ZSP w PN Wiktora Gładysza zorganizowano też w strzelnicy popisy gimnastyczne. Po zlocie zarząd gniazda musiał zapłacić grzywnę nałożoną przez policję, za to, że rozpowszechniano przed kościołem farnym ulotki antypaństwowe. Policja zakazała grywać orkiestrze podczas uroczystości sokolich i zabaw, zaczęła też szykanować działaczy „Sokoła” w Bydgoszczy. Prezes Kazimierz Gączerezewicz, prześladowany przez policję, zmuszony został do opuszczenia Bydgoszczy i przeniesienie się do Grudziądza. „Sokół” bydgoski wezwał społeczeństwo polskie miasta do współpracy w celu podtrzymania tożsamości narodowej i walki z germanizmem.

Represje pruskie spadające na TG „Sokół” w Bydgoszczy były często bardzo dokuczliwe. Policja zakazywała noszenia sokołom mundurów-czamar, organizowania pochodów i zbiorowych występów, nie pozwolono na publiczne używanie języka polskiego. Mimo represji, nawet w obecności pruskich policjantów organizowano odczyty i zebrania patriotyczne. Gniazdo nie mogło utrzymać się ze swoich składek. Pomagało mu materialnie Tow. Śpiewu „Halka”, otrzymało też subwencje od zamożniejszych patriotycznie nastawionych Polaków. „Sokoła” w Bydgoszczy wspierała finansowo też hrabina Aniela Potulicka. Władze pruskie często stawiały działaczy sokolich przed sądami, w celu udowodnienia, że „Sokół” jest organizacją polityczną. obrońcy w tych procesach, m.in. adwokaci Jan Grabarz z Grudziądza, Melchior Wierzbicki z Bydgoszczy czy Bernard Chrzanowski z Poznania, skutecznie do 1905 r. dowodzili niesłuszności oskarżenia. Od 1896 r. „Sokół” był coraz intensywniej inwigilowany przez policję pruską. Towarzystwem zainteresowały się najwyższe urzędy państwowe, z Ministerstwem Spraw Wewnętrznych na czele¹².

Już w 1897 r. minister von der Recke zażądał od wszystkich władz w terenie, łącznie z prezesami rejencji, dokładnych sprawozdań z działalności „Sokoła” w całym państwie pruskim. Trzeba przyznać, że policja pruska wykonywała jego polecenia z przysłowiową „niemiecką dokładnością”. Toteż właśnie minister von der Recke, po otrzymaniu szczegółowej informacji, uznał „Sokoła” za najbardziej niebezpieczne wśród wszystkich polskich stowarzyszeń działających w państwie pruskim. Ukazał się na ten temat artykuł, pt. „Pan minister von der Recke i towarzystwo sokole”, w „Berliner Tageblatt”. Aktywnością społeczno-polityczną „Sokoła” zainteresował się nawet cesarz Wilhelm II, któremu minister spraw wewnętrznych przedstawił w dniu 21.09.1896 roku stosowną relację na ten temat. Znana jest także „mowa

¹² D. Blecking, *Die Geschichte der Nationalpolnischen Turnorganisation „Sokół” im Deutschen Reich 1884 - 1939*, Münster 1987; Rec., A. Bogucki, „Zapiski Historyczne” 1993, t. LVIII, z.1, s.168 - 170. Rec., idem, *Monografia TG „Sokół” w Rzeszy Niemieckiej*, [w:] Kronika Bydgoska, t. XIII, Bydgoszcz 1993, s. 295 - 297.

toruńska” Wilhelma II z dnia 23.10.1894 r., w której mówca wskazywał na „niebezpieczeństwo polskie istniejące w Toruniu”. Tajne akta policji pruskiej dokładnie opisują szykany wobec sokolstwa w Wielkopolsce, Prusach Zachodnich i na Śląsku. Imprezy sokole w zaborze pruskim są analizowane w połączeniu z wydarzeniami sokolimi w Krakowie czy Lwowie. Skargi, procesy, odwołania, wyroki są opatrzone szczegółowym uzasadnieniem. Nadprezydent prowincji Poznań pismem z dnia 21.08.1887 r. polecił przesłać informację o działalności „Sokoła” w Bydgoszczy. Rejencja wysłała dekret 30.08.1887 do Miejskiej Policji polecając opracować sprawozdanie, które zostało wysłane 22.09.1887 r. Donosiciel Minde, sporządzający sprawozdania policyjne z działalności bydgoskiego „Sokoła”, w dn. 13.09.1887 r. pisał, że ćwiczenia gimnastyczne odbywały się w piwiarni przy ul. Dworcowej 35, a przedtem w sali Hotelu Royal przy Placu Teatralnym 4. Ćwiczenia odbywają się raz w tygodniu w czwartek wieczorem, w których bierze udział 6-8 osób, którzy krótki czas ćwiczą, a potem przy szklanicy piwa siedzą i rozmawiają. Ci młodzi mężczyźni, polskiej narodowości, zjednoczyli się w swych dążeniach i pragną nie być złym towarzystwem. Towarzystwo urządziło zabawę taneczną w pomieszczeniach Patzera i przedstawienie teatralne. Sztuka, którą odegrano była przez mnie poddana cenzurze, a ponadto na sali był obecny jeden z urzędników, który rozumiał język polski. Mniej nas będzie interesowała realizacja zadań Towarzystwa, bardziej brak aktywizacji członków i może w przyszłości towarzystwo się rozwiąże.

Jeden z pruskich prokuratorów w trakcie postępowania karnego przeciw członkom „Sokoła” w swym przemówieniu wyraził się o sokolach w następujący sposób: „Uściska sobie dłoń, wejrzą sobie w oczy i to im wystarczy. Bez słów, sposobem tego uścisku dłoni, wejrzeniem, porozumiewają się i wiedzą do czego dążą”. Taką ocenę wydał „Sokołowi” nie jego zwolennik, ale przedstawiciel państwa pruskiego na jednym z licznych procesów politycznych przeciw działaczom sokolim¹³. Na odbywające się zebranie TG „Sokół” w Koronowie w dn. 20 maja 1906 r. przybyła pruska policja, która zmusiła prowadzącego spotkanie do odczytania zarządzenia miejscowych władz pruskich o zawieszeniu działalności towarzystwa. Władze chciały w ten sposób ograniczyć wpływy miejscowego „Sokoła” na ludność polską. Sokoli zaczęli działać w podziemiu, włączyli się też do innych polskich organizacji, walczyli o to, aby dzieci polskie uczyły się w języku ojczystym. Między innymi Józef Szews - prezes, Szczepan Gordon, Franciszek Borzych, Franciszek Poklękowski, Stanisław Witecki byli przywódcami strajku szkolnego dzieci i rodziców, który trwał w Koronowie od listopada 1905 do czerwca 1906 roku. Strajk powiódł się, dzieci polskie były uczone religii w języku ojczystym. Przedstawiono tu tylko wybrane przykłady represji władz wobec „Sokoła”; zagadnienie to czeka na pełne opracowanie. Rząd niemiecki uważając - zresztą zupełnie słusznie - sokolstwo za ostoję polskości, za krzewiciela ducha narodowego, starał się zahamować rozwój stowarzyszenia przez gnębienie go wszelkiego rodzaju szykanami. Wszystko to jednak nie zgasiło ducha sokolego, choć utrudniało pracę. Niezwykłym dokumentem, świadczącym o stosunku władz wobec polskiego ruchu narodowego pod zaborem pruskim, jest olbrzymie wydawnictwo pt. Gesamtüberblick über die polnische Tageslite-

¹³ A. Bogucki, *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” na Pomorzu 1893-1939*, Bydgoszcz-Fordon 1997, s. 432.

ratu r. Zawiera ono specjalne urzędowe tłumaczenia części artykułów i informacji z prasy polskiej dla niemieckich urzędników. Wydawnictwa te zachowały się w archiwach, m.in. w Berlinie-Dahlem i w Bydgoszczy. Wiemy więc, że urzędnicy niemieccy otrzymywali informacje o całokształcie życia organizacji polskich, w tym i „Sokoła”, którego działalność była obserwowana przez policję pruską nawet we Lwowie. Wiele miejsca poświęcono też sprawom działalności narodowej Polaków w niemieckim piśmie „Polenfrage”.

Prezesem „Sokoła” w Bydgoszczy na lata 1905-1908 wybrano dr. Emila Warmińskiego - lekarza, który krótko pełnił także funkcję prezesa Okręgu IV Nadwiślańskiego. Nastąpił szybki rozwój gniazda. W czasie prezesury E. Warmińskiego zakupiono nowy sprzęt do ćwiczeń gimnastycznych. W 1908 r. powołano oddział sokolic z Wincentyną Teskową na czele. Z inicjatywy prezesa, który był zarazem wybitnym bydgoskim działaczem narodowym, w Bydgoszczy w latach 1907-1909 powstał Dom Polski, gdzie odbywały się spotkania organizacji polskich, w tym „Sokoła”. Obiekt ten był głównym ośrodkiem życia patriotycznego Polaków w Bydgoszczy. Gniazdo wprowadziło dla młodzieży sokolej obowiązkową naukę literatury i historii polskiej. Latem w ogrodzie odbywały się popisy gimnastyczne. Twórca Domu Polskiego prezes Warmiński nie doczekał otwarcia w dniu 30 sierpnia 1909 r. pierwszej wystawy przemysłowej polskiego rzemiosła. Zmarł 9 czerwca 1909 r. Działacz sokoli w Bydgoszczy Ludwik Sosnowski stał na czele komitetu organizacyjnego, a sokoli Jan Teska i Florian Figurski zaś byli współorganizatorami „Wystawy przemysłowej okręgu bydgoskiego”, która odbyła się w 1910 r. w Bydgoszczy. Wystawę zwiedziło 7 tysięcy osób, z tego 75 % zamiejscowych. „Dziennik Bydgoski” pisał: „Skromnym jak otwarcie było także zamknięcie wystawy naszej. Ze względu na paragraf kagańcowy musiało się odbyć bez mów i zwykłych ceremonii”.

Przez kolejnych 12 lat prezesem „Sokoła” w Bydgoszczy był Michał Niedbalski (1864-1929), mistrz szewski. W 1910 r. przedstawiciele gniazda reprezentowali Bydgoszcz na zlocie grunwaldzkim w Krakowie. Z okazji jubileuszu 25-lecia istnienia „Sokoła” w Bydgoszczy w Domu Polskim 12 lipca 1911 r. zorganizowano igrzyska sportowe i przedstawienia narodowe. Po odprawieniu mszy św. w kościele farnym w intencji gniazda-jubilata, odbyły się też zawody Okręgu IV w gimnastyce i lekkoatletyce oraz koncert i publiczne popisy gimnastyczne. W 1911 r. w „Dzienniku Bydgoskim”, którego red. naczelnym był członek „Sokoła” Jan Teska, członkowie „Sokoła” dr Piskorski i Ulatowski zaczęli publikować cykl wykładów skierowanych „do gniazd, których członkowie nie zaznali dobrodziejstwa polskiej szkoły”, na temat historii i literatury polskiej „kładąc szczególny nacisk na wychowanie narodowe”. W ogóle prasa pomorska odegrała ogromną rolę w dziele utrzymania ducha narodowego społeczeństwa polskiego. Zasłużyła się zwłaszcza „Gazeta Toruńska”, „Gazeta Grudziądzka” i „Gazeta Gdańska” (ich redaktorzy naczelni i redaktorzy byli członkami „Sokoła”). W 1913 r. sokoli z Bydgoszczy wzięli udział w zlocie związkowym w Urbanowie. Rok wcześniej powstała Stała Drużyna Sokola, której członkowie rozpoczęli szkolenie strzeleckie. Zbliżający się wybuch pierwszej wojny światowej nasilił represje administracji pruskiej wobec organizacji polskich, w tym i „Sokoła”. Do armii pruskiej wcielono siedemdziesiąt procent członków towarzystwa.

W Bydgoszczy sokoli zbierali się w kilku lokalach, m.in. Marii i Franciszka Musielewiczów przy obecnej ul. Śniadeckich 23, gdzie w czasach PRL mieściło się kino „Gryf”, a teraz stoi nowy budynek Banku Śląskiego. Spółka Budowlana w Bydgoszczy z E. Warmińskim na czele zakupiła 26.07.1907 r. teren przy ul. Wilhelmstrasse 5 pomiędzy dzisiejszymi ulicami Marszałka Focha 30 i E. Warmińskiego 11. Po przebudowaniu stojących tam zabudowań, zakupie sprzętu i uporządkowaniu terenu powstał „Dom Polski” w Bydgoszczy, z którego pomieszczeń korzystali m.in. sokoli. Wcześniej sokoli spotykali się w niemieckim lokalu i ogrodzie na Nathanela Patzera przy ul. św. Trójcy 29/31. W wielu gniazdach m.in. w Bydgoszczy rozpoczęto szkolenie strzeleckie. Sokoli byli współtwórcami przyszłych polskich kadr administracyjnych, wojskowych i policji¹⁴. „Świadomość ludu - dokona cudu”. Owej „Świadomości ludu” poświęcono wiele uwagi. Zachowały się notatki prelegenta bydgoskiego „Sokoła” Władysława Gogolińskiego, służące mu do przygotowywania wykładów. W jednej z nich pt. „Pamiętaj, że jesteś Polakiem” zapisał m.in.: „Pamiętaj, że jesteś Polakiem, zawsze i wszędzie. Pamiętaj, że się na polskiej urodziłeś ziemi, że cię polscy rodzice po polsku wychowali lub wychować powinni. Pamiętaj, że pierwsze dla ciebie najdroższe wyrazy - w polskiej wyraziłeś mowie [...]. Pamiętaj także o tym, że Polakami po polsku i to zawsze, w domu czy na ulicy, w składzie czy przy warsztacie lub podróży - winienes mówić, że do Polaków po polsku winienes pisać”. W Gogoliński, prelegent jakich było wielu w „Sokole” na Pomorzu Nadwiślańskim, apelował, o przeciwstawianie się akcji germanizacyjnej. Pilną wtedy było potrzebą dostrzeganie potrzeby szerzenia polskiej oświaty, szczególnie umiejętności mówienia, czytania i pisania po polsku. W innym swoim odczycie pt. „O potrzebie czytania” W. Gogoliński głosił że „Dobry przyjaciel to towarzysz miły i druh wierny. O takim przyjacielu chcę dzisiaj mówić, a mianowicie o książce, gazecie, czasopismach polskich. Chwytajmy za książkę i czytamy dla przyjemności, nauki i poznawania szerokiego świata, a także i naszej historii [...]. Patriotyczne odczyty dla sokołów w Bydgoszczy wygłaszał też dr Piskorski. Gogoliński w 1908 r. zetknął się z J. Męcinią Krzeszowskim, poznańskim artystą malarzem, który namalował portret królowej Jadwigi. Obraz ten zakupił W. Gogoliński do Domu Polskiego w Bydgoszczy. W 1919 r. Grenzschutz zniszczył pomieszczenia tego obiektu, w tym portret królowej Jadwigi, zachowała się jego kopia w domu, pani Wandy Gogolińskiej, żony Władysława.

Wielu historyków kultury fizycznej chciałoby widzieć „Sokoła” jako organizację tylko gimnastyczną. Byłoby to jednak zawężeniem i zubożeniem działalności towarzystwa. Ruch sokoli realizował bogaty i różnorodny program, który skupiał patriotycznych działaczy i sympatyków wywodzących się z kręgów narodowych polskich. Pielęgnowano organicznikowski charakter „Sokoła” jako przede wszystkim towarzystwa narodowo-politycznego, dla którego gimnastyka była owszem celem - służyła bowiem podniesieniu tężyzny fizycznej społeczeństwa - ale i najważniejszego celu, jakim była niepodległość Polski. Ów podwójny cel prowadził do różnych konfliktów w „Sokole”, szczególnie z działaczami sportowymi,

¹⁴ J. Kutta, *Policja w Polsce Odrodzonej, Wielkopolska i Pomorze, 1918-1922, geneza, organizacja, funkcjonowanie*, Bydgoszcz-Inowrocław 1994; s. 161; K. Halicki, *Policja Polityczna w województwie pomorskim w latach 1920-1939*, Łódź 2015, s. 488.

którzy dążyli do stworzenia organizacji gimnastycznej, a potem sportowej. Wielotorowość działania (dodajmy tu akcję oświatową) sprawiła, że „Sokół” w zaborze pruskim do 1914 r. nie przekształcił się w organizację wąsko wyspecjalizowaną, a pozostał ruchem łączącym w swej działalności sprawy narodowe i niepodległościowe oraz wychowania fizycznego.

Zbliżający się wybuch pierwszej wojny światowej nasilił represje administracji pruskiej wobec organizacji polskich, w tym i „Sokoła”. Pierwsze wojenne zarządzenia władz wojennych w 1914 r. szły w kierunku zapobieżenia ewentualnym zamieszkom wywołanym przez stronę polską. Roztoczono nadzór nad czołowymi starszymi działaczami sokolstwa, już uprzednio zewidencjonowanymi przez miejscowe władze pruskie. Mimo wszelkich ograniczeń pruskich, również w czasie wojny, działacze sokoli organizowali tajne kursy dla młodzieży polskiej, na których nauczano języka polskiego i historii narodowej. W latach 1914-1918 w wyniku toczącej się wojny, m.in. nastąpiło znaczne ograniczenie aktywności polskiego ruchu narodowościowego na Kujawach i Pomorzu. Pobór Polaków do wojska pruskiego osłabił pracę organizacji polskich, aż do zawieszenia ich działalności włącznie. W pierwszych dniach wojny wcielono do wojska niemieckiego wielu działaczy, ale i szeregowych sokołów; w sumie w szeregach pruskiej armii znalazło się siedemdziesiąt procent członków towarzystwa.

W Bydgoszczy ostatnie zebranie „Sokoła” odbyło się w październiku 1914 roku. Powołano komitet, który zajął się organizowaniem wysyłania paczek świątecznych dla znajdujących się na frontach kolegów. W skład tego komitetu m.in. wchodził: Michał Niedbałski, prezes „Sokoła”, radca Wierzbicki, dr Czarliński, radca Szubert, Król, Piórek, K. Kuźaj, Kiedrowscy, Kaszubowski, Sentkowski, Sosnowski, Gączyzewicz i wielu innych. Komitet wspomagał materialnie „Dziennik Bydgoski”, Bank Bydgoski, Bank Ludowy. W 1915 i 1916 na Boże Narodzenie wysyłano żołnierzom podarki, dołączając życzenia i listy. Sokoli, których przymus niemiecki skierował na fronty wojenne, wykorzystywali każdy urlop, każdy powrót do rodziny, by przygotować się do udziału w czynie narodowym. Nie dowierzano im zresztą. W kartotekach sokołów służących w armii niemieckiej znajdują się często adnotacje o ich przynależności do organizacji sokolej, z ostrzeżeniem, iż z tego tytułu należy ich uważać za „gemeinegefährliche Polen” (najbardziej niebezpiecznych Polaków). Przedstawiciele władz pruskich podkreślali też, iż nie należy się łudzić niemieckim brzmieniem nazwiska sokoła. Wielu sokołów zginęło w mundurze żołnierza niemieckiego. Z najbardziej aktywnych sokołów bydgoskich m.in. polegli: Walery Tobolski, Feliks Radzimski, Roman Tuciński, Stanisław Wiewiórkowski, Józef Jedliński, Bronisław Nastorny, Władysław Ziółkowski, Kazimierz Szymankiewicz (brat Stanisława), Leon Pukownik.

W połowie roku 1918, po klęskach niemieckich we Francji, ostateczny upadek pruskiej potęgi wojskowej był przesądzony, a tym samym zbliżała się chwila odzyskania naszej wolności. Należało być gotowym na wystąpienie zbrojne, bo trudno byłoby przypuszczać, by Niemcy dobrowolnie zrezygnowali z zagrabionych ziem polskich. Jedną z organizacji polskich, która przygotowała się do przelomu było Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”. Zlot Okręgu II poznańskiego w dniu 18 sierpnia 1918 roku w Urbanowie pod Poznaniem był dowodem pobudzenia świadomości narodowej i okazją do lustracji sił. Śpiewano na tym

złocie Rotę Marii Konopnickiej - w obecności i na przekór policji grzmiało z tysięcznych piersi: „Nie będzie Niemiec pluł nam w twarz”. Wieść o Rocie śpiewanej publicznie zawieźli druhowie do Berlina, rozszerzyła się ona wszędzie budząc w szeregach sokolich pewność siebie i hart ducha. Istotnym elementem w rozwoju sytuacji w Wielkopolsce i na Pomorzu było zakończenie działań wojennych oraz rewolucja listopadowa w Niemczech. Gdy rewolucja listopadowa rozpętała w granicach Rzeszy namiętności społeczno-polityczne, „Sokół” był na tyle gotowy, że mógł sprawnie i umiejętnie wykorzystać to zamieszanie dla narodowych interesów. Chodziło przede wszystkim o opanowanie Rad Robotniczych i Żołnierskich. Różnymi drogami, a nawet i podstępem wytrawni działacze sokoli wchodzili w skład rad. Już 7 października 1918 roku w Poznaniu zaczęto tworzyć oddziały Straży Obywatelskiej, których główny trzon stanowili sokoli i harcerze. Do straży tej należeli Polacy i Niemcy. Komendę Straży tworzyli: Julian Lange, naczelnik związkowy „Sokoła”, jako komendant i Karol Rzepecki. Niebawem wyłoniono polską komendę Straży Obywatelskiej - komendantem został Julian Lange, jego zastępcą Władysław Kulczyński, podkomendnymi Karol Rzepecki, Bronisław Śniegocki, Józef Tucholski, Pyszczyński, Stanisław Borucki, Rydlewski, Adam Wysocki, Zygmunt Głowecki, Stanisław Korczyński, T. Bobowski, A. Ratajczak, Władysław Samoliński, Stanisław Szykowny, Rutkowski, Głowacki, Kroczyński, Julian Maciejewski, T. Gertych. Później w komendach powiatowych zostali oni dowódcami kompanii i batalionów. W dniu 3 listopada 1918 r. było już ponad 2000 ochotników, w tym 250 sokołów zaopatrzonych dosyć dobrze w broń, przeważnie rosyjską. Straż Obywatelską przemianowano 27 listopada 1918 r. na Straż Ludową. Tworzono ją w tych powiatach, gdzie dominowała ludność polska. Straż odegrała ważną rolę w pierwszym okresie powstania. Owa licząca ponad 136 tysięcy członków organizacja wojskowa w głównej mierze przyczyniła się do oswobodzenia prawie całej Wielkopolski z Poznaniem. Sokoli wystąpili zbrojnie przede wszystkim w podległych Naczelnej Radzie Ludowej oddziałach Straży Ludowej¹⁵. W dniu 27 grudnia 1918 r. stanowili ochronę Ignacego Paderewskiego. Stowarzyszenie posiadając wpływy w kierownictwie Straży, prowadziło szkolenia wojskowe dla wszystkich jej członków.

Wybuch powstania w Poznaniu był hasłem dla całej Wielkopolski, gdzie prawie wszędzie już w okresie rewolucji niemieckiej Polacy zdolali ująć władzę w swoje ręce. W powstaniu jako pierwszy zginął sokół przybyły z Wanne w Westfalii Franciszek Ratajczak, ugodzony 9 kulami gdy przedzierał się ze swoim plutonem od strony zamku do ulicy Ryckerskiej (obecnie Ratajczaka). Członkowie „Sokoła” zostali pierwszymi komisarzami policji i przywódcami oddziałów powstańczych¹⁶. W Inowrocławiu już 4 stycznia 1919 r. gońcy sokoli na znak Maksymiliana Gruszczyńskiego, prezesa „Sokoła”, zaalarmowali okoliczne gniazda z Kruszwicy, Strzelna, Mogilna i Pakości. Następnego dnia według planu Kwicińskiego w Inowrocławiu zaatakowano Niemców ze wszystkich stron i zajęto placówki z wyjątkiem kosza r. Po dwóch dniach Niemcy opuścili miasto, zostawiając około 2000 karabinów. W tej akcji brało udział ośmiuset sokołów. Bydgoszcz stanowiła dla Niemców ważny punkt

¹⁵ Archiwum Państwowe w Poznaniu, Związek Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” w Polsce. Dzielnica Wielkopolska, nr 69, 108.

¹⁶ T. Powidzki, *Sokół wielkopolski w dążeniu do niepodległości*, Poznań 1934, s. 32.

w planach oddzielenia Pomorza Nadwiślańskiego od Wielkopolski. Planowa niemiecka kolonizacja od XVIII do początków XX wieku posuwała się z zachodu przez Piłę doliną Noteci, a punktem docelowym był Toruń jako Festung I.KI. Bydgoszcz na tej linii była ważną miejscowością pośrednią. Stanowiła znaczący ośrodek administracji jako stolica regencji, wchodziła w skład prowincji poznańskiej. Położenie na skrzyżowaniu ważnych dróg lądowych i wodnych nadawało Bydgoszczy rangę poważnego ośrodka gospodarczego w Rzeszy Niemieckiej. Miasto wraz z obwodem nadnoteckim poddane zostało silnemu naciskowi germanizacyjnemu. Ważną rolę w procesie germanizacji mieszkańców Bydgoszczy odegrał silny kilkutyśięczny garnizon wojskowy. Przeprowadzony przez administrację pruską spis ludności w 1910 roku wykazał, że w Bydgoszczy mieszkało 10 917 Polaków, tj. 20,7 % ogółu mieszkańców. Natomiast w powiecie liczba Polaków stanowiła 65 %. Polska działalność narodowa w Bydgoszczy stanowiła istotny czynnik oporu wobec ucisku germanizacyjnego. W 1913 roku na zajęciach „Sokoła” w Bydgoszczy wprowadzono tajne szkolenie z zajęć strzeleckich. Zapoznano sokołów z budową karabinów pruskich i ich sposobem używania w boju. Wybuch wojny w 1914 r. osłabił działalność polskich organizacji narodowych. W Bydgoszczy i na Pomorzu zorganizowano oddziały polskie, które czekały na rozszerzenie powstania wielkopolskiego na Pomorze.

W przededniu powstania, podobnie jak w całej Wielkopolsce, w Bydgoszczy powstał Komitet Obywatelski podporządkowany Centralnemu Komitetowi Obywatelskiemu w Poznaniu. Na czele komitetu bydgoskiego stanęli Jan Biziel i sokół Melchior Wierzbicki. W listopadzie powstała niemiecka Rada Ludowa, która postawiła sobie za cel zwalczanie polskich ruchów narodowych i utrzymanie Bydgoszczy w granicach Rzeszy Niemieckiej 1918 r. Ludność polska Bydgoszczy utworzyła 16 listopada 1918 r. Polską Radę Ludową, która reprezentowała polskie interesy narodowe i była podporządkowana NRL w Poznaniu, gdzie na 27 członków było w niej sześciu sokołów: K. Rzepecki, B. Chrzanowski, Meissner, B. Kasprowicz, Krysiewicz i Wł. Grabski. NRL w Bydgoszczy przewodził Jan Biziel. Bardzo ważną rolę odegrał w bydgoskiej radzie działacz sokoli, a jednocześnie redaktor „Dziennika Bydgoskiego” Jan Teska oraz Władysław Kuźaj, Józef Milchert i Antoni Czarnecki. W grudniu 1918 roku ożywił swą działalność bydgoski „Sokół” i skauting. Wraz z wybuchem powstania w Poznaniu wzrosły patriotyczne nastroje Polaków w Bydgoszczy. W dniu 31 grudnia 1918 r. Rada Ludowa wezwała „Sokoła” do współpracy celem utrzymania ładu i porządku w Bydgoszczy. Na wezwanie Rady Ludowej w Poznaniu i Inowrocławiu wielu sokołów przemknęło się przez patrole Grenzschutzu i wstąpiło w szeregi wojsk powstańczych. Pozostali wyczekiwali w Bydgoszczy na dalsze rozkazy Rady Ludowej. Szybkie rozszerzenie się działań powstańczych w Wielkopolsce sprawiło, że już w pierwszych dniach stycznia 1919 roku oddziały powstańcze znalazły się w pobliżu Bydgoszczy. Niemcy podjęli skuteczne przygotowania mające na celu niedopuszczenie do wybuchu insurekcji w mieście. Utworzono specjalne bataliony Grenzschutzu, których żołnierze wywodzili się m.in. z elementów przestępczych. Wzrosły nastroje nacjonalistyczne ludności niemieckiej. Aresztowano polskich działaczy narodowych, zrywano Polakom rogatywki, opaski biało-czerwone czy rozetki. Zdemolowano Dom Polski i drukarnię „Dziennika Bydgoskiego”. Grenzschutz

niszczył dekoracje polskich sklepów z godłem lub barwami narodowymi. W tym trudnym czasie sokół Ludwik Sosnowski, mistrz blacharski założył na rynnie kościoła farnego wykutego w blasze cynkowej orzelka z koroną i datą „1919”.

Represje niemieckie w stosunku do ludności polskiej w Bydgoszczy przybrały masowy charakter. Przewaga liczebna i potęga militarna Niemców nie dała Polakom żadnych szans na wywołanie powstania. Działalność „Sokoła” i skautingu nie objęła większej liczby ludności polskiej. Chociaż Bydgoszcz nie została objęta powstaniem, nie uległa zawieszeniu działalności konspiracyjna „Sokoła”. Powstałe 22 grudnia i działające legalnie Towarzystwo Wojskie z Janem Teską na czele, gromadzące 600 żołnierzy, którzy wrócili z wojny, wśród nich wielu sokołów, po wybuchu powstania zostało zawieszono; na jego bazie w styczniu 1919 r. utworzono Polską Tajną Organizację Wojskową. Celem tej organizacji było zbieranie informacji o ruchach wojsk niemieckich i organizowanie przerzutów młodzieży z Bydgoszczy i Pomorza (Prus Zachodnich), która wstępowała do oddziałów powstańczych.

Sokoli bydgoscy utrzymywali ściśle kontakty z gniazdami w Chełmnie i Świeciu. Komitet konspiracyjny opracował plany wywołania w Bydgoszczy powstania, lecz na to nie zgodziła się centrala w Poznaniu. Dekonspiracja bydgoskiej tajnej organizacji przez wywiad i policję niemiecką doprowadziła do aresztowania całego komitetu w dniu 10 lutego 1919 r. Jednak protesty społeczeństwa polskiego i wybuch strajków w Bydgoszczy zmusiły władze niemieckie do wypuszczenia z więzienia polskich działaczy. Odtąd organizacje polskie, w tym też i „Sokół”, rozszerzyły swą legalną działalność.

Gdy 16 lutego 1919 r. podpisano układ rozejmowy w Trewirze, wyznaczono linię demarkacyjną. O przynależności do Polski Bydgoszczy i Pomorza zdecydował traktat pokojowy. Jednak w dalszym ciągu znęcano się nad Polakami w Bydgoszczy, nie ustawały masowe prześladowania, bicie za używanie polskiej mowy. W tych trudnych czasach w mieście w dalszym ciągu rozwijała się działalność niepodległościowa. Przede wszystkim gromadziła broń i amunicję oraz sprzęt wojskowy. Polacy organizowali demonstracyjnie pogrzeby zmarłych w niewoli niemieckiej powstańców. Gdy 25 czerwca 1919 r. odbył się pogrzeb powstańca o nieznanym nazwisku, przy którym nie znaleziono dokumentów, w uroczystym pogrzebie wzięły udział polskie stowarzyszenia; w mundurach, ze sztandarami przybyli m.in. bydgoscy sokoli i skauci. Nastąpiła aktywizacja około 30 polskich organizacji, jak również wzrost liczby ich członków. TG „Sokół” z Michałem Niedbalskim jako prezesem na czele prowadziło bardzo ożywioną działalność. Ośrodkiem życia narodowego stał się ponownie Dom Polski.

W dniu 28 czerwca 1919 r. państwa koalicji podpisały z Niemcami traktat wersalski, w którym m.in. zobowiązywały się oddać Polsce określone obszary, które nie były opanowane powstaniem wielkopolskim. Jednak na ratyfikację traktatu wersalskiego trzeba było czekać do 10 stycznia 1920 roku. Dnia 25 listopada 1919 r. została podpisana w Berlinie polsko-niemiecka umowa wojskowa o trybie przekazania Pomorza Polsce („Ubereinkommen über die militärische Räumung der an Polen abzutretenden Gebiete”). Regulowała ona stronę techniczną przekazania, określała sposób i drogi ewakuacji wojsk niemieckich, wyznaczała obszary i termin ich przejścia przez wojska polskie. Naczelne Dowództwo Wojsk

Polskich w Warszawie, z pomocą Dowództwa Frontu Pomorskiego z siedzibą w Skierniewicach, czyniło przygotowania do przejścia Pomorza Gdańskiego przez Wojsko Polskie. Dowódcą Frontu Pomorskiego został gen. Józef Halle r. W skład Frontu Pomorskiego wchodziła 11 Dywizja Piechoty z armii gen. Hallera oraz 16 Dywizji Piechoty sformowana w Wielkopolsce pod dowództwem pułkownika Stanisława Skrzyńskiego, w której służyło wielu ochotników pochodzących z Pomorza. Na przełomie 1919/1920 roku nasiliły się bojem działania antypolskie oraz wystąpienia kwestionujące ustalone w traktacie wersalskim granice jako krzywdzące dla Niemców. Parlament niemiecki ratyfikował traktat wersalski w dniu 10 stycznia 1920 r. Przyznane Polsce Pomorze i tereny nadnoteckie strona polska zaczęła przejmować po upływie siedmiu dni od daty podpisania dokumentu przez Niemcy. Wojsko Polskie rozpoczęło triumfalny marsz przez Pomorze. Kolumna wojsk pod dowództwem gen. Józefa Dowbór Muśnickiego zajęła do dnia 22 stycznia obwód nadnotecki wraz z Bydgoszczą i zakończyła swój pochód w Laskowicach. Toruń wraz z twierdzą zajęły wojska dowodzone przez pułkownika S. Skrzyńskiego, a obszary leżące na wschód i północny wschód od Torunia oddziały gen. Stanisława Pruszyńskiego. Przejęcia północnych regionów Pomorza oraz wybrzeża morskiego dokonało w dniach 4, 8 i 10 lutego 1920 r. wojsko polskie dowodzone przez gen. Józefa Hallera. Dnia 10 lutego 1920 r. w Pucku nastąpiły uroczyste zaślubiny Polski z morzem.

Okręg V bydgoski Dzielnicji Pomorskiej ZTG „Sokół”

Okręg V bydgoski Dzielnicji Pomorskiej ZTG „Sokół” w Polsce założono 30 maja 1920 r. Był to najsilniejszy i najliczniejszy okręg w Dzielnicji Pomorskiej. Miał ona zarazem w swojej strukturze najbardziej prężne gniazdo w dzielnicji - TG „Sokół” Bydgoszcz I, nazywane też Macierzą lub Śródmieściem. Po wyjeździe do Krakowa (3 lutego 1925 r.) prezesa Okręgu V i Dzielnicji Pomorskiej prof. Karola Mokrzyckiego tymczasowo funkcję tę pełnił red. Jan Teska. Na Zjeździe Rady Okręgu w dn. 28 lutego 1926 r. prezesem wybrano Alojzego Malczewskiego, który sprawował tę funkcję do 1939 r. W 1926 r. zorganizowano też sekretariat Okręgu V przy ul. Dworcowej 2¹⁷. Sokoli z tego okręgu już w 1921 r. wzięli udział w wszechpolskim zlocie sokolim w Warszawie. Okręg V bydgoski w 1925 r. podejmował gościnnie przybyłych sokolów z Ameryki. Sokoli bydgoscy byli współzałożycielami (18 XI 1925 r.) Pomorskiego Okręgu Związku Lekkiej Atletyki. W składzie pierwszego zarządu POZLA dominowali sokoli, funkcje wiceprezesów powierzono Franciszkowi Gołębiewskiemu i Alojzemu Malczewskiemu. Okręg V pomyślnie i aktywnie rozwijał współpracę z państwowym Komitetem WFiPW. Z inicjatywy prezesa Alojzego Malczewskiego, założono 30 marca 1927 r. silne gniazdo żeńskie „Sokół” XI - potem miało ono numer VIII, które przyjęło nazwę Żeńskie Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w Bydgoszczy; funkcję prezeski pełniła Wincentyna Teskowa. Tego samego roku 27 maja utworzono gniazdo jazdy konnej „Sokół” XII w Bydgoszczy. Założono też gniazdo sokole w Witoldowie. Corocznie

¹⁷ 40 lat pracy sokolstwa w Bydgoszczy (z tego 34 lat pod rządami Niemiec) 1886-1926, Bydgoszcz 1926.

odbywały się zloty Okręgu V. W 1928 roku do Okręgu V bydgoskiego należało 21 gniazd sokolich skupiających 863 członków i 361-osobową grupę młodzieży.

Okręg V zorganizował wielką liczbę zawodów sportowych, a sokoli bydgoscy brali udział w zawodach regionalnych, ogólnopolskich i międzynarodowych. Działalność sportowa sokolstwa bydgoskiego została opisana przez Wacława Kocona. Gniazda okręgu w programie miały przysposobienie wojskowe, które najlepiej było prowadzone w „Sokole” Fordon, Łęgnowo i Brdujście. Na dużą skalę bydgoscy sokoli uprawiali różne dyscypliny sportowe¹⁸. Wspomniany wyżej zjazd Rady Okręgu V w 1926 r. wybrał następujący zarząd: Alojzy Malczewski - prezes, Bernard Żmudziński - I wiceprezes, dr Dobrowolski - II wiceprezes, Franciszek Gołębiewski - naczelnik, Józef Jabłoński - z-ca naczelnika, Leon Wallo - sekretarz, Stefan Janke - skarbnik, prof. Wojciech Albrycht - gospodarz oraz dr Szymanowski i Anna Sienkiewiczowa.

W 1928 r. do Okręgu bydgoskiego należały następujące gniazda sokole: Bydgoszcz I, Bydgoszcz II Jachcice, Bydgoszcz III Szwederowo, Bydgoszcz IV Bielawy, Bydgoszcz V Okole-Wilczak, Bydgoszcz VI Brdujście, Bydgoszcz VII Małe Bartodzieje, Bydgoszcz VIII Rupienica, Bydgoszcz IX Wielkie Bartodzieje, Bydgoszcz XI Sokół Żeński, Bydgoszcz XII Konny, Łabiszyn, Szubin, Koronowo, Solec Kujawski, Łęgnowo, Kruszyn, Wypaleniska, Fordon, Witoldowo¹⁹.

Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w Koronowie, liczące w 1929 r. 112 członków na prośbę burmistrza brało udział w 1930 r. w obchodach święta PWiWF. Prezesem był Franciszek Nadolny. W Koronowie istniało też żeńskie TG „Sokół”, którego kierownictwo miało polityczne powiązania z ChD i BBWR oraz z PWiWF; w gnieździe tym prowadzono intensywną pracę sportowo-wojskową. W 1938 r. gniazdo w Koronowie zakupiło od Gminy Żydowskiej bóżnicę, która została poświęcona 3 maja 1939 r. i przystosowana na sokołnię. W 1933 r. nastąpiła reorganizacja Okręgu VIII i Okręgu V. Na wniosek Okręgu VIII w Nakle prezes dzielnicy Pomorskiej dnia 24 września 1933 r. rozwiązał Okręg VIII i nieomal cały, oprócz gniazda w Więcborku, przyłączył do Okręgu V w Bydgoszczy. Sokoli Okręgu V organizowali odczyty i wykłady oświatowe. Rozwinięto ruch krajoznawczo - turystyczny popularyzując wycieczki piesze i rowerowe. Zorganizowano kursy gimnastyczne i zawody kościuszkowskie. Sokoli bydgoscy brali żywy udział w działalności sokolstwa Pomorza²⁰ oraz Wielkopolski uczestnicząc w wielu uroczystościach patriotycznych oraz imprezach sportowych. Lokalne zawody organizowano w Bydgoszczy w tzw. ogrodzie Patzera, na boisku im. Idziego Świwały, boisku Szkoły Podchorążych i Podoficerów Zawodowych oraz Stadionie Miejskim. Ćwiczenia gimnastyczne prowadzono w sali gimnastycznej przy ul. Konarskiego 4. Także w gniazdach bydgoskich układała się poprawnie współpraca „Sokoła” z PWiWF. Specjalnością „Sokoła” w Bydgoszczy były młodzieżowe pokazy i ćwiczenia z lancami na wycinanych konikach. Inicjatorem i organizatorem tych pokazów był Roman Kaczmarczyk.

¹⁸ W. Kocon, *Kartki z historii sportu bydgoskiego sokolstwa*, Bydgoszcz 1993, s. 92.

¹⁹ *Sokół na Pomorzu 10-lecie Niepodległości*, Grudziądz 1929; M. Terech, *Zarys dziejów Sokolstwa Polskiego*, Warszawa 1932.

²⁰ J. Kutta, *Druha Rzeczpospolita i Kaszubi 1920-1939*, Inowrocław 2003, s. 513.

W dniach 11 i 12 lipca 1936 r. w Bydgoszczy z okazji jubileuszu 50-lecia Gniazda-Macierzy²¹ odbył się zlot dzielnicowy z udziałem licznych gości. Pokazy gimnastyczne i zawody związkowe L.A. przeprowadzono na Stadionie im. Marszałka Piłsudskiego, kajakowe na Brdzie, wioślarskie w Brdyujściu, pływackie w pływalni wojskowej. Na Placu Piastowskim odbył się capstrzyk, a potem odsłonięcie na Domu Polskim tablicy pamiątkowej poświęconej sokołowi dr. Emilowi Warmińskiemu. Uroczysta akademicka odbyła się w Strzelnicy. Mszę św. odprawiono w kościele księży Misjonarzy na Bielawkach. Złożono wieńce na Grobie Nieznanego Powstańca Wielkopolskiego. Na Placu Wolności odbyła się defilada.

Podczas zjazdu prezesów i naczelników Okręgu V w Bydgoszczy 13 grudnia 1936 r. prezes Alojzy Malczewski przedstawił literaturę sokołą, z której winni korzystać członkowie gniazd. Zjazd ten miał na celu pobudzenie gniazd do intensywniejszej pracy. Skład Przewodnictwa Okręgu V bydgoskiego w 1936 r. Był następujący: prezes Alojzy Malczewski, I wiceprezes dr Jan Kantak, II wiceprezes Wojciech Albrycht, sekretarz Władysław Woźniak, skarbnik Jan Gosiniecki, przewodnicząca OWS Wincentyna Teskowa, jej z-ca Anna Sienkiewicz, naczelnik Franciszek Gołębiowski, jego z-ca Roman Kaczmarczyk, inspektor SDS Jan Babiński, naczelniczka Łucja Lamęcka oraz członkowie Wanda Nowakówna, Zofia Piotrowska, Jerzy Wittek i gospodarz Jan Głowacki. W skład komisji rewizyjnej wychodzili sokoli: Grajner, Męczyński i Stróżyński. Członkami Sądu Honorowego wybrano: Antoniego Żółkiewicza, L. Maciejewskiego, H. Albrychtową, St. Kamińskiego, dr Kawczyńskiego, Cyganka, St. Nowackiego i Jana Rybarczyka. W 1937 r. Okręg V bydgoski liczył 23 gniazda, 940 członków, 581-osobową grupę młodzieży, 24 sztandary⁷⁰. Przy ul. Toruńskiej 30 w Bydgoszczy ze środków sokolstwa, społeczeństwa i magistratu sfinansowano przebudowę dawnej Strzelnicy Bractwa Kurkowego na funkcjonalną Sokolnię. Okręg V w dniu 2 stycznia 1938 r. Urządził imprezę gwiazdkową w Sokolni, z udziałem władz miejskich i kościelnych. W programie zaprezentowano żywy obraz „Żłóbek betlejemski”. Młodzież sokola ubrana w stroje narodowe odśpiewała kolędy. Na uroczystość przybył „gwiazdor”. Na zakończenie odbył się dąsing, który zakończył się o północy.

W niedzielę 18 czerwca 1939 r. w Bydgoszczy na stadionie miejskim zorganizowany został zlot Okręgu V bydgoskiego. Sokole pokazy gimnastyczne i ćwiczenia wzbudziły podziw licznie zebranej publiczności. W zlocie uczestniczyło 9 bydgoskich gniazd oraz gniazda z Nakła, Koronowa, Fordonu i Solca Kujawskiego. Msza św. odbyła się w kościele ks. ks. Misjonarzy na Bielawkach. Przy dźwiękach orkiestry Poczтового Przysposobienia Wojskowego przemaszerowały na stadion niosąc 14 sztandarów oddziały sokole - 140 druhen, 209 druhow i 69-osobowa grupa młodzieży. Naczelnik okręgu Franciszek Gołębiowski zdał raport prezesowi okręgu Alojzemu Malczewskiemu, który, swe przemówienie zakończył okrzykiem na cześć Rzeczypospolitej, jej prezydenta, naczelnego wodza i armii polskiej. Potem odbyły się wolne ćwiczenia gimnastyczne, które prowadził Roman Kaczmarczyk. Odbyły się też ćwiczenia na przyrządach i zawody L.A. Sokolice, które przygotowała Łucja Lamęcka, przy dźwiękach muzyki odtańczyły poloneza, krakowiaka, kujawiaka i trojaka.

²¹ Na złote Gody Sokola Macierzy w Bydgoszczy, Bydgoszcz 1936; J. Jaśkowiak, *Bydgoskie Sokoly* (Cykl 68 artykułów poświęconych Sokolstwu w Bydgoszczy, na Kujawach i Pomorzu), „Dziennik Wieczorny” 3-4.10.1986 r. - 15-17.01.1988.

W 1939 r. Okręg V bydgoski, którego prezesem był Alojzy Malczewski, liczył 1 014 członków. Prezesami gniazd (w nawiasach liczba członków) byli: Bydgoszcz I - Kazimierz Sokołowski (215), Bydgoszcz II - Bronisław Słupski (34), Bydgoszcz III - Władysław Woźniak (53), Bydgoszcz IV - dr Jerzy Gliński (35), Bydgoszcz V - Józef Chrobek (101), Bydgoszcz VI - Alojzy Chmielewski (32), Bydgoszcz VII - Jan Pomarzyński (25), Bydgoszcz VIII - Wincentyna Teskowa (110), Bydgoszcz IX - Marta Wybrańska (25), Bydgoszcz X - Ignacy Świerkowski (35), Fordon - Franciszek Schreiber (66), Koronowo - Stanisław Nowacki (86), Kruszyn - Marceli Sukowski (8), Łęgnowo - Ignacy Lemański (14), Nakło - Piotr Skupniewicz (32), Osiek - Antoni Krobski (23), Solec Kujawski - Zenon Borowicz (25), Szubin - Karol Dypczyński (25), Wysoka - Karol Boruski (42), Polanowo - Franciszek Sikorski (8), Luchowo - Ignacy Jankowski (21)²². Zawsze w każdej organizacji najważniejsi są jej członkowie. Pamięć o nich trwa, zapisana w wielu biogramach. Bydgoski Słownik Biograficzny zawiera biogramy zasłużonych bydgoszczan, w tym wielu bydgoskich sokołów²³. Powstał też Sokoli Słownik Biograficzny, gdzie pomieszczono biogramy licznych bydgoskich sokołów²⁴.

Sokolstwo bydgoskie w latach 1939 – 1988

W latach 1939 – 1988 Towarzystwa Gimnastyczne „Sokół” zostały zdelegalizowane, sokolstwo polskie w kraju miało zakaz legalnej działalności. Lata drugiej wojny światowej to najbardziej okrutny i krwawy okres w dziejach sokolstwa polskiego w tym bydgoskiego. W latach okupacji niemieckiej i sowieckiej sokolstwo polskie stanęło do walki w obronie Ojczyzny. Sokoli jako żołnierze walczyli w kampanii wrześniowej 1939 r., w szeregach Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, wśród żołnierzy polskiego państwa podziemnego, szczególnie w ZWZ-AK. Niezliczona liczba sokołów zginęła w obronie Ojczyzny, inni zostali zamordowani w kacetach i łagrach. Ten tragiczny okres z dziejów sokolstwa polskiego jest pomijany przez historyków, opublikowano nieliczne artykuły przyczynkarskie²⁵. Została jedynie opublikowana niepełna „Karta Żałobna Sokołów Pomorskich”, gdzie opublikowano 157 nazwisk sokołów²⁶. Karta jest otwarta i czeka na dalsze zapisy nazwisk. Ponadto lata 1939-1988 cały czas czekają na badania naukowe. Sokoli liczą na IPN, do którego się zwracano z prośbą o wszczęcie badań, jak na razie nikt nie podjął tego tematu.

Po drugiej wojnie światowej w 1945 r. komunistyczny reżym nie pozwolił na lega-

²² A. Bogucki, *Zarys historii Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Bydgoszczy 1886-1939 (cz. I)*, „Kronika Bydgoska”, t. X, Bydgoszcz 1990, s. 66-99; Idem, (cz. II); Ibidem, t. XI, Bydgoszcz 1991, s. 123-160; Idem, *Przetrwali (dot. Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” w Bydgoszczy w 105 lecie 1886-1991)*, „Kalendarz Bydgoski” 1993, s. 177-179.

²³ J. Kutta, M. Romaniuk (red.), *Bydgoski Słownik Biograficzny*: praca zbiorowa. T. 1-7, Kujawsko-Pomorskie Towarzystwo Kulturalne, Bydgoszcz 1994-2006.

²⁴ *Sokoli Słownik Biograficzny*, [w:] A. Bogucki, Bydgoszcz Centrum Sokolstwa Polskiego 1886-2007, Bydgoszcz 2013, s. 228-287.

²⁵ *Sokoli pomorscy w wojskowych strukturach konspiracyjnych 1939-1945*, Komunikat wygłoszony na III Sesji Naukowej nt. „Pomorskie organizacje konspiracyjne” /poza A.K./1939-1945/, Fundacja Archiwum Pomorskie AK w Toruniu i UMK Toruń 6-7.11.1993.

²⁶ *Karta Żałobna Sokołów Pomorskich*, [w:] A. Bogucki, *Sokoli na Pomorzu Nadwiślańskim w latach 1939-1988*, Bydgoszcz 1996, s. 16-19.

lizację „Sokoła”. Działacze ideowi „Sokoła” nie mogąc się pogodzić z likwidacją zasłużonych stowarzyszeń, zaczęli tworzyć nieformalne, małe grupy gniazda. Sokoli w Polsce przetrwali przez 50 lat działając w konspiracji²⁷. Na emigracji znaleźli się niektórzy działacze i przywódcy „Sokoła” sprzed 1939 r. W Wielkiej Brytanii zorganizowało się sokolstwo na czele z gen. Franciszkiem Arciszewskim, przedwojennym prezesem ZTG „Sokół” w Polsce. Powstają na emigracji wśród Polaków związki i gniazda sokole. Legalna i nieprzerwana praca i działalność sokola rozwija się w Polish Falcons w USA i ZTG „Sokół” we Francji. Trzeba zaznaczyć, że istniały bliskie kontakty pomiędzy sokołami w kraju i na emigracji. Jednym z łączników pomiędzy sokolstwem w USA i nieformalnym sokolstwem w PRL był Tadeusz Zolkiewicz „Tedy”. Ten wybitny działacz sokoli sprzed 1939 r. w Bydgoszczy, pochodzący z zasłużonej rodziny restauratorów Żółkiewiczów. Tadeusz Żółkiewicz (w USA Zolkiewicz) wyemigrował jeszcze przed wojną do USA. Większość swego życia poświęcił pracy społecznej w organizacjach polonijnych, szczególnie w Towarzystwie Gimnastycznym „Sokół” w Buffalo w USA, gdzie kilkadziesiąt lat pełnił funkcję naczelnika gniazda. Przez całe życie interesował się Bydgoszczą. Był głównym konspiracyjnym łącznikiem sokolich grup gniazd konspiracyjnych w Bydgoszczy i Inowrocławiu. Toteż, zaraz po wznowieniu działalności sokolej w 1989 r. na pierwszym Walnym Zebraniu Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” – Macierz w Bydgoszczy nadało trzem zasłużonym osobom członka honorowego: Annie Hoffman – Prus – sokolicy, która wstąpiła do bydgoskiego gniazda jeszcze podczas zaboru pruskiego, Romanowi Kaczmarczykowi, który do „Sokoła” wstąpił jeszcze podczas zaboru rosyjskiego, w okresie międzywojennym była zasłużonym działaczem sokolstwa w Bydgoszczy i na Pomorzu oraz Tadeuszowi Żółkiewiczowi – wybitnemu działaczowi sokolstwa w Polsce i USA²⁸.

Po 1945 r. były znaczące próby zawiązania i zarejestrowania legalnej działalności sokolstwa w Polsce w latach 1945 – 1949, 1957, 1976, 1981, 1986. Niestety reżym komunistyczny nie wyrażał na rejestrację sokolstwa zgody. Po wojnie pomimo, że oficjalnie sokolstwo w Polsce miało zakaz legalnej działalności, żywotni sokoli pielęgnowali ideę sokoła, która żyła wśród dawnych członków. Tradycja sokolstwa nie upadła, została wszczepiona w tych młodych, których wychowali ich instruktorzy z „Sokoła”. Działacze sokoli organizowali jawnie i nie jawnie spotkania druhowi i druhen. Odbywały się w ich prywatnych domach i klubach wykłady z historii „Sokoła”. Spotkania sokolich grup konspiracyjnych m. In. odbywały się w domu przedwojennego naczelnika „Sokoła” w Bydgoszczy” Stefana Majtkowskiego²⁹ oraz w willi przy ul. Płockiej u Ireny Paterek John wieloletniej działaczki sokolstwa polskiego wywodzącej się z Wielkopolski. W okresie okupacji w Bydgoszczy, była żołnierzem ZWZ – AK. Jej ojca zasłużonego działacza „Sokoła” w Berlinie” potem w Wielkopolsce. Został zamordowany przez Niemców w Mauthausen w 1942³⁰. Sokoli przechowywali przed władzą sztandary i archiwalia,

²⁷ A. Bogucki, *Sokoli na Pomorzu Nadwiślańskim w latach 1939-1988*, Bydgoszcz 1996, s. 56.

²⁸ *Sokół bydgoski wzblił się do lotu*, „Sokół” 1990, nr 1; Zob. *Druh Tadeusz Żółkiewicz „Tedy”*, „Sokół” 1990, nr 1; „Sokół” 1992, nr 1(8).

²⁹ A. Bogucki, *Stefan Majtkowski – naczelnik towarzystwa gimnastycznego „Sokół” I w Bydgoszczy*, [w:] „Kalendarz Bydgoski” 1990, s. 268 - 272.

³⁰ Idem, *Rodzina Patereków sokolimi patriotami*, [w:] *Pokłosie Pamiętkowe 125-lecia Sokolstwa Polskiego*, Wydanie specjalne 1992, s. 16-18.

kroniki oraz dokumenty gniazd. Jeszcze nie jest zbadana działalność sokolstwa w ruchu zbrojnym antykomunistycznym po 1 945 r. Ten okres czeka na dokonanie dokładnych kwerend w oparciu o zasoby archiwalne Instytutu Pamięci Narodowej. Badania się rozpoczęły, np. w publikacji pt.: „Skazani za działalność w organizacjach niepodległościowych na Dolnym Śląsku. Wyroki Wojskowego Sądu Rejonowego we Wrocławiu (1946 – 1955), pod red. Moniki Kała i Krzysztofa Szwaagrzyka, Wrocław 2005, pod nr 153 występuje Zbrojna Organizacja „Sokół”, Wrocław. Główną działalnością konspiracyjną sokolów polskich było pielęgnowanie więzi i przyjaźni pośród druhow i druhen, organizacja spotkań grupowych w prywatnych domach podczas urodzin, imienin, udział w wycieczkach i różnych wspólnych spotkaniach. Podczas spotkań sokoli dyskutowali i oceniali bieżącą politykę, pisali i przepisywali ręcznie różne ulotki i przesłania, wiersze i kawały polityczne, opracowywali historię sokolstwa, sporządzali maszynopisy, które przekazywali do archiwów, bibliotek, czy muzeów. Sokoli ukrywali sztandary przez 50 lat. W obawie przed rewizjami i szykanami, wiele sztandarów gniazd zaginęło. Także służby bezpieczeństwa rekwirowały sztandary i je niszczyły. Ocalały nieliczne, które po tzw. „odwilży” sokoli przekazywali sztandary do muzeów lub na Jasną Górę. Jednak trzeba zaznaczyć, że znaleźli się odważni i twardzi sokoli, którzy sztandary przekazali gniazdom lub do muzeów po 1989 r. W tym miejscu warto zaznaczyć, że np. pierwszy ukrywany sztandar przedwojennego „Sokoła” podarowała rodzina Młyńskich z TG „Sokół” IV w Bydgoszczy dla TG „Sokół” I w Bydgoszczy. Sokół Aleksander Głowacki przedwojenny sekretarz gniazda w Chełmnie Pomorskim ukrywany sztandar miał w wykonanej drewnianej poduszce „pudełku” do trumny. Nakazał włożenie tego sztandaru do jego trumny po śmierci. Dobrze się stało, że doczekał wolności i dopiero za namową Andrzeja Boguckiego przekazał w darze sztandar do Muzeum Ziemi Chełmińskiej. Sztandar „Sokoła” w Chyloni stał się „Obrazem Matki Boskiej Swarzewskiej”, z którym od 1975 r. corocznie sokoli z umieszczonym w specjalnej gablocie uczestniczyli w procesjach Bożego Ciała. Sztandar ten przechowywali sokoli Knapscy, Augustyn Selonke, ks. Danielewicz, a wspierał z Toronto Edmund Grudowski. Sztandar ten do dnia dzisiejszego znajduje się przy głównym ołtarzu w Kościele w Cisowej.

Od 1976 r. sokoli w kraju coraz bardziej aktywnie zrzeszali się w środowiskach oficjalnych i podziemnych. Włączyli się w nurt pracy działań opozycji demokratycznej, gdyż od samego początku zasady demokratyczne były fundamentem działalności polskiego „Sokoła”. Sokoli działali dwutorowo w różnych klubach i stowarzyszeniach oraz posiadali siatkę zaufanych członków kadrowej konspiracji w różnych miastach Polski. Szczególną rolę odgrywały spotkania podczas świąt katolickich, w których sokoli brali czynny udział w organizacji i sprawie uroczystości. Sokoli włączali się w różne inicjatywy organizując i kształtując wśród młodzieży postawy patriotyczne np. podczas spotkań i pogadanek uczyli polskiej kultury i historii narodowe. Smutną chociaż ważną rolę integracyjną sokolów z miast np. kujawsko – pomorskich, odgrywały pogrzeby zmarłych druhow i druhen, na których zbierali się sokoli, wygłaszali mowy, w których podkreślano zasługi dla Ojczyzny zmarłych sokolów. Niektóre pogrzeby były manifestacjami sokolów m.in. naczelników Pawła Bączyńskiego³¹

³¹ Dh Paweł Bączyński (1901 – 1973), „Sokół Pomorski” (kwartalnik) 1994, nr 1/2, s. 5. I. Izydorczyk, *Paweł Bączyński patriota – społecznik – nauczyciel, wspomnienia Ignacego Izydorczyka*, Wąbrzeźno 2012, ss. 112.

w Wąbrzeźnie czy Bolesława Makowskiego w Toruniu. Sokoli pisali biogramy zmarłych, zbierali zdjęcia sokole. Dużą liczbę materiałów biograficznych opracował Konrad Mrozik z Bydgoszczy. Sokoli inspirowali powstanie różnych publikacji o sokolstwie.

W 1980 r. Roman Kaczmarczyk w momencie zrywu narodowego Polaków w celu upowszechnienia wizualnego idei sokolstwa w Bydgoszczy zaprojektował i zlecił wykonanie kilkuset pięknych proporczyków, które przedstawiały sokoła z hantlami i rok 1980³². W 1981 r. sokoli weszli w struktury solidarnościowo – demokratycznej opozycji. Rozprowadzano „bibułę”, pisano teksty do „pism drugiego obiegu”. Sokoli organizowali wykłady na tzw. „kompletach”. Sokolstwo Wielkopolski i Pomorza wspólnie z Redakcją „Głosu Wielkopolskiego” w Poznaniu w 1981 r. wznowiło niezwykle aktywną pracę w celu reaktywowania w Poznaniu ogólnopolskiego TG „Sokół”. W odpowiedzi na pismo sokołów Urząd Wojewódzki w Poznaniu – Wydział Spraw Społeczno-Administracyjnych, pismem nr Sa. II-6015/76/81 z dnia 29 lipca 1981 r., obłudnie okłamało sokołów m.in. pisząc, „że sprawa rejestracji Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” jest obecnie w toku załatwiania” ! Pismo podpisał wicedyrektor Jan Płociniczak. Niestety sokoli otrzymali decyzję odmowną. Urząd Wojewódzki w piśmie z dnia 14.09.1981 r. nr SA.II-6017/27/81, do sokołów zorganizowanych przy Redakcji „Głosu Wielkopolskiego” w Poznaniu, odmówił rejestracji TG „Sokół”. W 1981 r. w Poznaniu sokoli powołali zarząd na czele z Waclawem Hamerskim. Został opracowany statut. Sokoli w Bydgoszczy obchodzili w 1981 r. Na 95 lecie bydgoskiego gniazda wydrukowano w prasie na ten temat artykuł autorstwa Józefa Podgórecznego.

Sokoli z Bydgoszczy zaczęli współpracować z Wielkopolskim Ośrodkiem Prac Społeczno-Zawodowych NSZZ „Solidarność”. Takie wspólne zebranie odbyło się w Sali Konferencyjnej MKZ w dniu 7.10.1981 r. o godz. 17.00, w Poznaniu przy ul. Zwierzynieckiej 15. Przygotowano dokumenty i zaczęto zapisywać członków oraz zaczęto budować struktury sokole przy NSZZ „Solidarność”. Dnia 17.09.1981 r. odbyło się w Bydgoszczy pomorsko – kujawskie zebranie sokołów, które prowadził dr Waclaw Kocon³³. Przybyło 38 sokołów z Bydgoszczy, Grudziądza i Koronowa. Na zebraniu sokoli omówili sprawy rejestracji Towarzystwa. Później do sokołów pomorskich przystąpili druhowie z Inowrocławia i Kujaw na czele z Henrykiem Ładą. Ośrodek bydgoskich i kujawskich sokołów zaczął współpracować z sokolstwem gdańskim, które także zorganizowało się przy NSZZ „Solidarność”. Głównymi działaczami sokolimi z Gdańska byli : Piotr Domaradzki – naczelnik gniazda, Ryszard Załucki i Mikołaj Kozłowski – przedwojenny naczelnik „Sokoła” w Wilnie, członek sokolich pomorskich struktur konspiracyjnych. Postanowiono zwołać w Bydgoszczy w dniu 13.12.1981 r. Krajowy Zjazd Delegatów TG „Sokół”. Statut w 1 paragrafie mówił : „TG „Sokół” powołane zostaje jako agenda NSZZ „Solidarność” zwanego w dalszym ciągu Związkiem”. W konspiracyjnym sokolstwie w 1981 r. aktywnie i metodycznie pracował Kazimierz Maciukiewicz. Opracowaną przez jego koncepcję i propozycję rozwoju w Polsce kultury fizycznej i sportu przekazywano władzom w 1947 r., także nową zmodyfikowaną

³² A. Bogucki, *Roman Kaczmarczyk 1895-1993, niepospolity wychowawca młodzieży*, [w:] „Kalendarz Bydgoski” 1995, s. 254-258.

³³ Idem, *Dr Waclaw Kocon (1914 – 2000)*, [w:] „Kalendarz Bydgoski” 2002, s. 243-244.

koncepcję w 1981 r. opracował dla NSZZ "Solidarność". Koncepcjami tymi zainteresowało się Ministerstwo Oświaty i Wychowania ale tylko do grudnia 1981 r., ponieważ było to przekazane przez NSZZ "Solidarność". W 1981 r. sokoli zawiązali „Komitet Reaktywujący Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”. Ten Komitet dokonał synchronizacji działających w Polsce struktur sokolich. Na 13 grudnia 1981 r. godz. 11.00 zaproszono do lokalu NSZZ "Solidarność" w Bydgoszczy znanych działaczy i delegatów sokolstwa z całej Polski. Zebranie miało się odbyć w sali „B” Zarządu Regionu NSZZ "Solidarność", ul. Marchlewskiego 5. Celem zebrania miało być omówienie projektu statutu ogólnopolskiego „Sokoła” oraz sprawy organizacyjno-rejestracyjne. Niestety w tym dniu wprowadzony został stan wojenny na terenie całej Polski. Niektórzy sokoli dotarli na miejsce zebrania, inni po usłyszeniu informacji o wprowadzeniu stanu wojennego musieli z podróży zawrócić. ZOMO (Zmechanizowane Odwoły Milicji Obywatelskiej), czyli komunistyczna i socjalistyczna milicja do zwalczania manifestacji i strajków, bardzo dokładnie obstawiło i nie dopuszczało przybywających ludzi. Już około 200 metrów od budynku był pierwszy kordon i obstawa ZOMO i ORMO³⁴. Chcący się przedostać przez ten kordon sokoli zostali pobici długimi pałami zomowskimi. Ci sokoli, którzy przybyli rano do Zarządu Regionu rozpoczęli zebranie, ale zostali oni przepędzeni przez zomowców. Budynek Zarządu Regionu NSZZ "Solidarność" został splądrowany i okradziony przez ZOMO. Do zawiązania „Sokoła” nie doszło. Głównymi inicjatorami zawiązania „Sokoła” w 1981 r. był Waclaw Kocon i Henryk Łada³⁵. Na ten Zjazd Sokolstwa do Bydgoszczy w 1981 r. dekoracje przygotowywał Gerard Lewandowski, znakomity artysta plastyk „Solidarności”, który jest autorem wielu plakatów solidarnościowych. Gerard Lewandowski w swoim obszernym wywiadzie z red. Hanką Sowińską, Wtedy trzeba było to robić. Krzyż Wolności i Solidarności dla Gerarda Lewandowskiego, Album Bydgoski, s. 1-3, dodatek do Gazety Pomorskiej, 22.03.2012, tak wspomina m.in.: „[...] Wieczór z 12 na 13 grudnia 1981 r. spędzał w pracowni, która mieściła się na strychu przy ul. Marchlewskiego (tam była siedziba ZR „S”, obecnie ulica nosi nazwę Stary Port – przyp. red.). Przygotowywał dekoracje na zjazd reaktywowanego Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”. – W pewnej chwili radio umilkło. Niedługo potem na strychu zrobiło się niebiesko od milicyjnych mundurów. Sprowadzono mnie na niższe piętro i kazano pokazać biurko Rulewskiego (wtedy szef bydgoskiej „S”, 13 grudnia przebywał w Gdańsku, gdzie razem z innymi członkami KPP został internowany – przyp. red.). Odpowiedziałem, że nie wiem, bo pracuję na poddaszu. Trzymali mnie wiele godzin, aż pojawili się po cywilnemu ubrani funkcjonariusze i przewieźli na Poniatowskiego. Tam już byli prawie wszyscy koledzy. Rano wywieziono nas do Potulic. Siedziałem do 17 marca 1982 r. Po likwidacji ośrodka znalazłem się w Strzebielinku. [...].” Już w 1982 r. sokoli zorganizowali wystawę „Z przeszłości „Sokoła” bydgoskiego”. Sokolstwo zawsze zaznaczało swoje bliskie więzi z Kościołem katolickim, bydgoscy sokoli w swoje 100 lecie gniazda wysłali list do Prymasa Polski Kardynała Józefa

³⁴ *Zomowcy przeciwko Sokolom. Zdarzyło się 25 lat temu. Wspomnienia bydgoszczan ze stanu wojennego*, „Dodatek do bydgoskiej Gazety Wyborczej”, 13 grudnia 2006, s. 5-6.

³⁵ *Dh Henryk Łada (1937-2006)*, [w:] A. Bogucki, *Bydgoszcz Centrum Sokolstwa Polskiego 1886-2007*, Bydgoszcz 2013, s. 263-265.

Glempa. Działacze sokoli byli zaangażowani w działalność np. Klubów Inteligencji Katolickiej. Zamawiano Msze św. W intencji swoich druhów i towarzystw sokolich.. Pielgrzymowali na Jasną Górę. Sokoli współpracowali z wieloma księżmi m.in. z ks. Władysławem Matuszem z ostrowskiego sanktuarium, ks. Stanisławem Wiśniewskim w Bydgoszczy, ks. Danielewiczem z Gdyni Chyloni. Aktywność działaczy sokolich w Polsce w konspiracji była niesamowita. Naciskali, inspirowali, organizowali też jawne różne uroczystości jubileuszowe, sesje naukowe, konferencje, wystawy, pokazy. W Bukówcu Górnym zaczęli w 1985 r. organizować Biegi Sokoła, w 1987 r. w Bydgoszczy zorganizowali zlot regionalny w PTTK poświęcony sokolstwu. Do Bydgoszczy i innych miast docierały przez kurierów z Polskiego Sokoła w Ameryce (PFA-USA) materiały propagandowe, plakietki, znaczki, wydawnictwa. Pismo „Polish Falcon” docierało do sokolów w kraju. Łącznikami sokolstwa z krajem m.in. byli: z USA: Tadeusz Żółkiewicz (Zolkiewicz) „Tedy”, Z Wielkiej Brytanii: Miron Andryszewski, z Francji: Edmond Szczypek, Marianna Kaj, z Kanady - z Montrealu: Zakrzewski, Toronto Edmund Grudowski.

W 1986 r. bydgoscy sokoli zorganizowali uroczystości 100-lecia założenia „Sokoła” w Bydgoszczy. W latach 1980-1989 sokoli bydgoscy włączyli się w działalność podziemną opozycji demokratycznej³⁶. Centrum Informacji Naukowej Sokolstwa Polskiego w Bydgoszczy dnia 7.10.2013 r. wystąpiło z wnioskiem do Instytut Pamięci Narodowej Wydziału Badań Naukowych, ul. Hrubieszowska 6a w Warszawie z propozycją i uprzejmą prośbą o zaplanowanie i zrealizowanie przez historyków IPN projektu badawczego nad historią Towarzystw Gimnastycznych „Sokół”, najstarszej patriotyczno – sportowej i niepodległościowej organizacji w Polsce zał. w 1867 r. Projekt dotyczyć powinien lat 1939 - 1989 r. kiedy to zabroniono legalnej działalności organizacji w czasach nazizmu i komunizmu, kiedy delegalizowano stowarzyszenia sokole, rozwiązywano struktury, aresztowano działaczy, zagarnięto liczny majątek. Koniecznością jest opracowanie strat sokolstwa, szczególnie opracowanie listy sokołów pomordowanych i tych, którzy zginęli w różnych działaniach wojennych. Ważną sprawą badawczą powinno być dokonanie kwerendy akt znajdujących się w polskich i zagranicznych archiwach i różnych instytucjach. Instytut Pamięci Narodowej opublikował znaczącą liczbę opracowań historycznych, jednak o „Sokole” zapomniano ? Przypomnę, sokoli patrioci przez lata byli ludźmi niepokornymi.

Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w Bydgoszczy 1989 - 2016

Dzieje sokolstwa bydgoskiego w latach 1989 – 2016 posiadają bogaty zapis kronikarski w różnych wydawnictwach sokolich i naukowych, które ukazały się w latach 1989 – 2016. Stąd tylko poniżej zostaną zasygnalizowane niektóre fakty i wydarzenia. Okres ten wymaga dalszych pogłębionych badań w celu opracowania osobnej monografii. Ponadto niestety, sokolstwo polskie za lata 1867 – 2016, organizacja 150 letnia, nie doczekała się swojej syntezy. Po upadku komunizmu w 1989 r. zawiązano i zarejestrowano ponownie

³⁶ A. Bogucki, *Sokolstwo Polskie w latach 1939-1988*, [w:] Bydgoszcz Centrum Sokolstwa Polskiego 1886-2007, Bydgoszcz 2013, s. 99-102.

pierwsze gniazda sokole. Powstał Związek Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” w Polsce, który rozpoczął działalność w III Rzeczypospolitej. W tym miejscu warto podkreślić, że sokolstwo polskie w II Rzeczypospolitej istniało 21 lat, natomiast już 27 lat działa w III Rzeczypospolitej. Przedwojenni bydgoscy sokoli po 50 latach działalności w grupach konspiracyjnych gniazd, po przemianach demokratycznych zalegalizowali działalność i podjęli oficjalną pracę wznowiając prawną działalność. Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w Bydgoszczy, do którego przystąpili sokoli z przedwojennych różnych bydgoskich gniazd. 18 marca i 4 czerwca 1989 r. odbyło zebrania organizacyjne wznowienia działalności Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” Bydgoszcz – Macierz (później TG „Sokół” I Bydgoszcz), które zostało zarejestrowane przez władze 22.06.1989 r. Założycielem i prezesem wybrano Wacława Koccona, który pełnił funkcję do 2000 r., od tego roku prezesem jest Robert Szamałek. Gniazdo jest właścicielem budynku Sokolni przy ul. Toruńskiej 30 w Bydgoszczy. Bydgoskie gniazda sokole posiadają swoje sztandary³⁷. Historia różnych bydgoskich stowarzyszeń, które posiadają sztandary, w tym i „Sokoła”, to osobny temat, który ciągle czeka na swojego historyka. Dnia 15.07.1990 r. odbyło się zebranie wznowiające działalność gniazda fordońskiego w nowej dzielnicy Bydgoszczy, zawiązano Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” II Bydgoszcz-Fordon, które zostało zarejestrowane przez władze 30.07.1990 r. Założycielem i prezesem wybrano Andrzeja Boguckiego. Gniazdo to w latach 1990 – 2016, należało do najprężniejszych w Bydgoszczy, jednocześnie kierowało całym Związkiem³⁸. Wizytę w gnieździe fordońskim złożył w 1995 r. nawet Prezydent na Uchodźstwie RP Ryszard Kaczorowski³⁹.

Natomiast w dniu 3.09.1993 r. zostało zarejestrowane przez władze Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” III Bydgoszcz – Szwederowo. Założycielem i prezesem został Henryk Kaczmarczyk, a po nim funkcję pełnił Ryszard Gostomczyk. W 2000 r. powstało kilka gniazd szkolnych oraz Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” IV Bydgoszcz-Miedzyń. Założycielem i prezesem wybrano Antoniego Kupcewicza, a po nim mgr Violetę Kuśmidę. Działalność wznowiły też gniazda TG „Sokół” w Koronowie (1993) – prezes Łucjan Krzyżelewski, Kruszynie (1998) – prezes Henryk Pieczka, Brzozie (1999) – prezes Kazimierz Oskwarek. Liczba członków i młodzieży sokolej w 2003 r. wynosiła : Bydgoszcz I – 168, Bydgoszcz II – Fordon 962, Bydgoszcz III – Szwederowo – 49, Bydgoszcz IV – Miedzyń

³⁷ A. Bogucki, *Sztandary Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w zbiorach bydgoskiego Muzeum im. Leona Wyczółkowskiego*, [w:] „Kronika Bydgoska”, t. IX, Bydgoszcz 1988, s. 195-214; Idem, *Sztandar fordońskiego „Sokoła”*, „Kalendarz Bydgoski” 1994, s. 178-181; Idem, *Losy sokolego sztandaru*, „Kalendarz Bydgoski” 1992, s. 176-181; Idem, „Kalendarz Bydgoski” 1993, s. 177-179; *Uroczystość Poświęcenia i Przekazania Sztandaru Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” II Bydgoszcz-Fordon w dniu 5 czerwca 1992 r.*, Bydgoszcz 1992.

³⁸ Idem, *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” II Bydgoszcz-Fordon (1923-2003)*, [w:] „Kronika Bydgoska”, t. XXVI, Bydgoszcz 2005, s. 363-386; Idem, *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” II Bydgoszcz – Fordon im. gen. Józefa Hallera w latach 2004-2013*, [w:] Bydgoszcz Centrum Sokolstwa Polskiego 1886-2007, Bydgoszcz 2013, s. 18-98; Idem, „Sokół” Fordoński 1923 – 1994, [w:] Z. Biegański (red.), *Dzieje Fordonu i okolic*, Bydgoszcz 1997, ss. 221 – 230; Idem, *Dr Stefan Buxakowski założyciel Sokoła w Fordonie, męczennik łagrów sowieckich /1893-1945/*, [w:] „Kalendarz Bydgoski” 1993, s.190-192.

³⁹ B. Jastrzębska-Rutkowska, *Prezydent Ryszard Kaczorowski wśród bydgoskich sokolów*, [w:] Sokół Pomorski 3(8) lipiec – wrzesień 1995, s. 1 – 2; A. Bogucki, *Prezydent RP Ryszard Kaczorowski wśród bydgoskich sokolów*, [w:] M. Szczerbiński, T. Wolsza (red.), *Z dziejów Polski i Emigracji (1939-1989)*. Księga dedykowana byłemu Prezydentowi Rzeczypospolitej Polskiej Ryszardowi Kaczorowskiemu, Gorzów Wielkopolski 2003, s. 543-544.

128, Koronowo – 53, Kruszyn – 26, Brzoza – 102. W 1993 r. zawiązano w Bydgoszczy Dzielnicę Pomorską (od 1999 r. Dzielnicę Kujawsko – Pomorską) Związku Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” w Polsce.

W latach 1989-2007 w Bydgoszczy znajdowała się główna centrala sokolstwa polskiego Związku Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” w Polsce. Biuro Związku znajdowało się w Bydgoszczy przy ul. Klimka Bachledy. Sokoli bydgoscy Andrzej Bogucki, Marian Doliński, Roman Kaczmarczyk, Waclaw Kocon, Józef Menczyński w latach 1989/1990 uczestniczyli w współzałożeniu Związku Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” w Polsce. Andrzej Bogucki pełnił w latach 1990-1999 funkcję sekretarza generalnego, a w latach 1999-2007 prezesa Związku Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” w Polsce. Z inicjatywy bydgoskich sokolów Związek Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” w Polsce w 1998 r. został członkiem Światowego Związku Sokolstwa z siedzibą w Pradze zrzeszającego w świecie 300 tysięcy członków.

W Poznaniu 9 października 1991 r. odbył się „Światowy Zjazd Związków Sokolów Polskich” z udziałem Sokolstwa z USA, Wielkiej Brytanii, Niemiec, Litwy i Polski. Na tym Zjeździe ZTG „Sokół” w Polsce został odznaczony „The Official Falcon Seal”. W światowym Zjeździe wzięło udział 250 sokolów, sokolic i gości. Delegacja bydgoska stanowiła liczną i aktywną grupę⁴⁰.

Od 1990 r. w Bydgoszczy aktywnie działa Centrum Informacji Naukowej Sokolstwa Polskiego Bydgoszcz – Fordon⁴¹. W latach 1993 – 2003 w Bydgoszczy ukazywał się kwartalnik „Sokół Pomorski” organ Związku Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” w Polsce, na którego łamach znajdują się też informacje dotyczące sokolstwa w świecie. Bydgoscy sokoli zorganizowali niezliczoną ilość różnych imprez patriotyczno-wychowawczych, rekreacyjno-sportowych, kulturalno-edukacyjnych, krajoznawczo turystycznych i naukowych⁴². W dniach 9-10 listopada 1991 r. w 105. lecie „Sokoła” w Bydgoszczy zorganizowano w Fordonie „Złot Kościuszkowski” – Złot ZTG „Sokół” w Polsce. Bydgoscy sokoli zorganizowali w dniach 2-4.06.2000 IX. Złot Sokolstwa Polskiego Bydgoszcz – 2000 z udziałem sokolów z 10 państw. Udział 2500 sokolów w tym 2300 ćwiczących, odbył się piękny przemarsz przez Bydgoszcz, na stadionie „Zawiszy” odbyły się masowe pokazy gimnastyczne. Przygotowania do IX. Złotu Sokolstwa Polskiego – Bydgoszcz 2000 trwały aż cztery lata. Był to ogromny wysiłek wielu ludzi z Polski i z Czech. Rozpoczęto prace już w 1997 roku. Odbywały się szkolenia polsko – czeskie, kursy instruktorów, kadry, ćwiczenia szkoleniowe, ćwiczenia w grupach. Cały proces rejestrują kwartalniki Sokół Pomorski w latach 1997 – 2000. W Bydgoszczy zorganizowano też X. Złot Sokolstwa Polskiego Bydgoszcz – 2006⁴³. W dniach 28.06-4.07.2000 odbył się XIII. Wszechsokolski Złot w Pradze, z udziałem So-

⁴⁰ Światowy Zjazd Związków Sokolów Polskich – Poznań 9 października 2001, Warszawa-Bydgoszcz, 1991, ss. 25, oprac. A. Bogucki.

⁴¹ APB, Centrum Informacji Naukowej Sokolstwa Polskiego Bydgoszcz – Fordon 1867 – 2013.

⁴² K. Rogucki, *Dzieje kwartalnika „Sokół Pomorski”*, „Akant” 2011, 7 (176); A., Bogucki, *Sokół Pomorski*, [w:] „Kalendarz Bydgoski” 2014, s. 108-109.

⁴³ *Pamiętnik IX. Złotu Sokolstwa Polskiego Bydgoszcz 2000 w dniach 2-4.06.2000 oraz udział Sokolstwa Polskiego w XIII. Wszechsokolskim Zlocie w Pradze w dniach 28.06. – 4.07.2000*, Bydgoszcz 2000, ss. 128; „Sokół Pomorski” 2000, 2 (27), s.1; A. Bogucki, *Związek Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” w Polsce 1997 – 2002*, Bydgoszcz 2005, ss. 68.

kolstwa z całego świata. Udział 25 000 ćwiczących w tym 200 sokołów ćwiczących z Bydgoszczy. Sokoli bydgoscy uczestniczyli w 2000 r., 2006 r. i 2012 r. w Pradze w światowych Wszechsokolskich Złotach⁴⁴. Sokoli z Bydgoszczy uczestniczyli m. in. w Złotach w 1998 r.: w „Złocie Żupy Barakowy” w Brandysie nad Łabą oraz na Słowacji w Złocie w Koszycach.

Fordońscy sokoli, z upoważnienia ZTG „Sokół” w Polsce dnia 25 maja 2002 roku, w Jubileuszowym Roku 135. lecia Sokolstwa Polskiego zorganizowali Pielgrzymkę Sokolstwa Polskiego na Jasną Górę do Hetmanki Narodu Polskiego Matki Bożej Królowej Polski. Na Jasną Górę przybyło około tysiąca sokołów z całej Polski, Litwy, USA i Czech. Mszę Świętą w Kaplicy Cudownego Obrazu Matki Bożej Królowej Polski celebrował ks. prałat Edmund Sikorski – kapelan ZTG „Sokół” w Polsce z Bydgoszczy-Fordonu, który też wygłosił homilię. Mszę św. koncelebrowali ks. Szymon Wikło – kapelan TG „Sokół” na Litwie i ks. prałat Bolesław Lichnerowicz – kapelan TG „Sokół” w Brodnicy. Ponadto w Mszy św. uczestniczyło 10 księży. Sokoli w obecności 15 swoich sztandarów złożyli Hołd Maryi i złożyli Śluby Rycerskie w Kaplicy Cudownego Obrazu Matki Bożej złożył Hetmance Narodu Polskiego. Jako wotum sokoli złożyli Jubileuszowy Ryngraf 135. lecia Sokolstwa Polskiego. Pielgrzymów powitał Ojciec ks. Eustachy Rakoczy z Zakonu Paulinów – Kapelan Żołnierzy Niepodległości – wnuk „Sokoła”, który w imieniu OO. Paulinów odznaczył 15 wybitnych sokołów Ryngrafami Rycerskimi.

Oficjalnymi organami Związku Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” w Polsce z siedzibą w Bydgoszczy, były wydawane w latach 1990 – 2003 trzy oficjalne kwartalniki sokole. W latach 1990 – 1995 w Inowrocławiu wydawano kwartalnik SOKÓŁ, a w latach 1996 – 1999 PRZEWODNIK GIMNASTYCZNY SOKÓŁ, wydrukowano tylko kilka numerów tego pisma. W latach 1993 – 2003 w Bydgoszczy wydawano kwartalnik SOKÓŁ POMORSKI. Powyższe kwartalniki, oficjalne pisma Związku Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” zawierają materiały z działalności sokolstwa polskiego po 1989 r. w Polsce i na świecie, pomieszczone są też materiały historyczne i biograficzne. Redaktorzy, autorzy tekstów, twórcy grafik i fotografii oraz dystrybutorzy pracowali non profit. Nakład każdego z kwartalników wynosił od 300 – 500 egzemplarzy. Wydawcą „Sokoła Pomorskiego” z upoważnienia Związku Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” w Polsce było Centrum Informacji Naukowej Sokolstwa Polskiego przy Towarzystwie Gimnastycznym „Sokół” II Bydgoszcz – Fordon. Publikowano artykuły dotyczące sokolstwa w kraju i na świecie. „Sokół Pomorski” wznowiony w 1993 r. ukazywał się przez 10 lat. Pismo było łącznikiem i kroniką Związku, dzielnic i gniazd sokolich. W kwartalnikach publikowano działalność gniazd sokolich w Polsce i ich historię oraz opisywano gniazda w świecie w tym zrzeszone w Światowym Związku Sokolstwa, którego ZTG „Sokół” w Polsce jest członkiem. Razem od 1993 r. ukazało się 37 numerów kwartalnika. Sąd Okręgowy w Bydgoszczy Postanowieniem z 16 października 2003 r., sygn. Akt. I Ns Rej Dr 95/03, wyrejestrował z rejestru czasopismo „Sokół Pomorski”. Niestety, żadne gniazdo w Polsce, nie wspierało finansowo druk kwartalnika został rozwiązane. Jednocześnie należy zaznaczyć, że w powyższych kwartalnikach, dokładnie jest

⁴⁴ XIII. Vsesokolský Slet Praha 2000, Praha 2001, ss. 223 (pamiętnik zlotu). Sokol 1862 – 2012, XV. Vsesokolsky Slet, Ceska Obec Sokolska, Jesme 150 Let v Pohybu – Praha – 1.7. – 6.7.2012 – Sokol Zije A Neco Dokaže!, s. 16.

utrwalona działalność sokolstwa polskiego w latach 1990-2003. Zaczęto od tego momentu rejestrować dzieje w publikacjach książkowych i na portalach internetowych.

Z inicjatywy bydgoszczan, z upoważnienia Związku, założono polskie sokolstwo na Litwie⁴⁵. W Bydgoszczy - Fordonie w styczniu 1991 r. powstał Komitet Założycielski Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” na Litwie. 3.05.1991 r. Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” na Wileńszczyźnie zostało zarejestrowane przy Klubie Sportowym Polaków na Litwie „Polonia”, a w 1995, po wielu trudnościach ze strony władz litewskich, „Sokół” na Litwie został zarejestrowany sędownie⁴⁶. Do Bydgoszczy podczas organizowanych Warsztatów Artystycznych z Francji przybywali sokoli na wspólne imprezy. Ponadto na początku lat 90. podarowali dla bydgoszczan transport lekków. Bardzo dobrze układała się współpraca z Polish Falcons of America⁴⁷ i Związkiem Sokolów Polskich w Wielkiej Brytanii, Sokolstwem w Kanadzie, Austrii, Słowacji, Słowenii, Szwajcarii i Niemczech. Sekretariat ZTG „Sokół” Bydgoszcz-Fordon nawiązał w 1994 r. współpracę z Sokolstwem w Czechach, gdzie też w Pradze istnieje Światowy Związek Sokolstwa. Czescy sokoli bardzo przychylnie rozpoczęli współpracę z sokolstwem polskim. Polskich sokolów wspierali i szkolili oraz przybywali na polskie imprezy sławni i główni sokoli z Czech m.in. z Czeskiego Związku Sokolstwa (COS) : Stanislav Doutlik - starosta COS, Miloslav Pleskac starosta, oraz naczelnicy Jarina Žitna, Bohumir Roubal, Vanda Marusova, Sarka Pribil, Josef Pribil, Milan Prejda, Jiří Nemeč oraz Zdenek Gregor z Sokolske Župy Tesinske Jana Čapka⁴⁸.

W latach 1989-2007 ZTG „Sokół” w Polsce nawiązywał do tradycji i ideologii sokolej, stosując hasła sokolstwa polskiego. Sokolstwo polskie zorganizowane w ZTG „Sokół” w Polsce przyjmuje naukę Kościoła katolickiego⁴⁹, jest organizacją wychowawczą, ideową i sportowo-rekreacyjno-turystyczną. Jednak sokoli są świeckim Zakonem Rycerskim. Zgodnie z ideą sokołą, zawierającą 10 Przykazań Sokolich, Katechizm Sokoli⁵⁰ i hasła „w zdrowym ciele zdrowy duch” oraz „Bóg-Honor-Ojczyzna”⁵¹, praca sokolstwa to harmonia duszy i ciała. Poprzez kształtowanie duchowości, formacji, kształtowanie zasad patriotyczno-wychowawczych i obywatelskich w umiłowaniu naszej Ojczyzny Rzeczypospolitej Polskiej oraz uprawianie

⁴⁵ A. Bogucki, *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” na Litwie 1904-2013*, [w:] Bydgoszcz Centrum Sokolstwa Polskiego 1886-2007, Bydgoszcz 2013, s. 176-184; Idem, *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” na Litwie 1904-2008*, „Świat Inflan” 2008, nr 6 (58) Rok 5, s. 9-13.

⁴⁶ *Wierni Bogu, Honorowi, Ojczyźnie. Bądź, zdrowe ciało i takiż w nim duchu ! Dzieje sokolstwa polskiego nad Wilią, Niemnem i Solczą w opracowaniu Henryka Mażula. Wydanie poświęcone 25-leciu odrodzenia TG „Sokół” na Litwie*, Wilno 2016, ss. 65; Idem, *Wierni Bogu, Honorowi, Ojczyźnie. Dzieje sokolstwa polskiego nad Wilią, Niemnem i Solczą (cz. I)*, „Magazyn Wileński” 2016, nr 9, s. 26-30, cz. II 10/2016, s. 26-30, cz. III 11/2016, s. 38-42.

⁴⁷ M. Szczerbiński, *Zarys działalności Sokolstwa Polskiego na obczyźnie w latach 1887-1918*, AWF Katowice 1982; D. E. Pienkos, *One hundred years young: A history of the Polish Falcons of America, 1887-1987*, Columbia University, New York 1987, ss. 348. M. Wrzosek, *Związek Sokolów Polskich w Ameryce (1887-1920), Militarne przygotowania i udział w zbrojnej walce o niepodległość Polski*, Toruń 2004, ss. 394.

⁴⁸ 6. Sjezd České obce sokolské, Praha 22.-24. června 2001, t.1, ss. 178. 6. Sjezd České obce sokolské (Materiály předložené vyslancům a delegátům sjezdu) Praha 22.-24. června 2001, t. 2, ss. 298.

⁴⁹ J. Kutta (red.), *Kościół katolicki w Bydgoszczy - kalendarium*, Bydgoszcz 1997, s. 474; J. Kutta, *Rola Kościoła katolickiego w dziejach Bydgoszczy*, „Kronika Bydgoska” T. XIX, Bydgoszcz 1998.

⁵⁰ M. Wolańczyk, *Katechizm Sokoli, Lwów*, Nakładem Dzielnicy Małopolskiej Związku Towarzystw Gimnastycznych Sokolich w Polsce 1927.

⁵¹ E. Rakoczy, *ZP Znak Ojczyzny Jasnołęski Ryngraf w Polskiej Tradycji Rycersko - Żołnierskiej*, Częstochowa 2011, ss. 360.

sportu, rekreacji, przysposobienia obronnego czy turystyki i krajoznawstwa „Sokół” bydgoski zrealizował swoje zaplanowane zadania programowe⁵². Warto też zaznaczyć, że znacząca jest praca kulturalno-oświatowa. Sokoli organizowali biesiady kulturalne i poetyckie, majówki, Bale Sokoła, wieczornice patriotyczne, uroczyscie obchodzono w 1998 r. Rok A. Mickiewicza.

Z inicjatywy bydgoskich sokołów na Zjeździe Rady w Inowrocławiu podjęto uchwałę o nadaniu Członka Honorowego ZTG „Sokół” w Polsce Ojcu Świętemu Janowi Pawłowi II. 6 czerwca 1997 r. na Zjeździe Rady w Zakopanem, podczas wizyty papieża w Polsce, Sokolstwo Polskie ze Sztandarami w czamarach wspólnie z góralami na kolanach złożyło „Hołd Górali Polskich”. W tym dniu sokoli przekazali dla papieża piękną drewnianą rzeźbę sokoła z hantlą. Pismem Watykanu z dnia 9.08.1997 r. poinformowano Związek, że papież Jan Paweł II przyjął Członkostwo Honorowe. Z inicjatywy bydgoszczan Związek Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” w Polsce został przyjęty, po spełnieniu warunków, do Światowego Związku Sokolstwa z siedzibą w Pradze, na posiedzeniu Rady w Koszycach na Słowacji w dn. 3.07.1998 roku. Przedstawicielem ZTG „Sokół” w Polsce w Radzie Światowego Związku Sokolów zostali wybrani Andrzej Bogucki i Hanna Rogowska. ZTG „Sokół” blisko współpracował z Światowym Związkiem Sokolstwa – Svetovy Svaz Sokolstva (SSS) oraz z jego wszystkimi ogniwami i związkami. Szczególnie blisko układała się współpraca z Czeskim Związkiem Sokolstwa (ČOS). Współpracowano też ze Związkami Sokolstwa, które nie są członkami SSS. Związek Światowy liczy 300 tysięcy członków⁵³.

W dniu 20 marca 1999 r. w Bydgoszczy w budynku sokolni przy ul. Toruńskiej 30 odbył się Zjazd Sprawozdawczo Wyborczy Rady Związku Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” w Polsce. Wybrano nowe władze ZTG „Sokół” w Polsce. W tajnym głosowaniu z Bydgoszczy do zarządu wybrano: Andrzej Bogucki - prezes (Bydgoszcz), Hanna Rogowska (Bydgoszcz-Fordon) - sekretarz generalny, Wojciech Skalski - skarbnik (Bydgoszcz-Szwederowo), członkowie: Ryszard Gostomczyk (Bydgoszcz-Szwederowo), Mirosław Jabłoński (Bydgoszcz). Do komisji rewizyjnej wybrano Joachim Hinze - zastępca (Bydgoszcz-Szwederowo), członkowie: Tadeusz Pieczka (Kruszyn). W skład sądu honorowego wybrano: Waclaw Kocon przewodniczący (Bydgoszcz), Henryk Kaczmarczyk - zastępca (Bydgoszcz), członkowie: Józef Menczyński (Bydgoszcz). Prezesem Honorowym ZTG „Sokół” w Polsce owacyjnie, jednogłośnie wybrano Waclawa Kocona działacza sokolego sprzed 1939 r., członka Zarządu Sokoła Bydgoskiego, który w okresie reżymu komunistycznego do 1988 r. był jednym z przywódców Sokoła w konspiracji. Rada Związku podjęła szereg ważnych uchwał dotyczących poprawek do Statutu, zmieniono strukturę organizacyjną⁵⁴. W Polsce Związek

⁵² 125 lat Sokolstwa Polskiego 1867-1992, Warszawa-Inowrocław 1992; Poklosie Pamiątkowe 125-lecia Sokolstwa Polskiego, Wydanie specjalne 1992.

⁵³ A. Bogucki, *Związek Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” w Trzeciej Rzeczypospolitej*, [w:] Z. Karpus, J. Klaczek, M. Wołos (red.), *Nad Bałtykiem W kręgu polityki, gospodarki problemów narodowościowych i społecznych w XIX i XX wieku*, Księga jubileuszowa poświęcona Profesorowi Mieczysławowi Wojciechowskiemu, Toruń 2005, s. 1114-1120.

⁵⁴ A. Bogucki, *Związek Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” w Polsce 1989-1993*, Bydgoszcz-Fordon 1993, Idem, *Związek Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” w Polsce w latach 1993-1997*, Bydgoszcz 1997; Idem, *130-lecie Sokolstwa Polskiego 1867-1997 – Przyczynek do dziejów za lata 1939-1997*, Bydgoszcz 1998; Idem, *Związek Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” w Polsce 1997 – 2002*, Bydgoszcz 2005, ss.70; A. Bogucki (red.), *Związek Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” w Polsce 2002-2004*, Bydgoszcz 2004, ss. 139.

Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” w Polsce w 2000 r. zrzeszał ok. 10 tysięcy członków zorganizowanych w 86 gniazdach – TG „Sokół”. Związek Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” w Polsce jest federacją Towarzystw Gimnastycznych „Sokół”, które są samodzielnymi gniazdami pod względem prawnym, mają swoją osobowość prawną, posiadają swoje statuty⁵⁵. ZTG „Sokół” w Polsce organizacyjnie podzielony jest na 10 Dzielnic. Działają 44 Towarzystwa Gimnastyczne „Sokół” – Gniazda Sokole jako jednostki terenowe z oddzielną rejestracją prawną i prowadzącą swoją oddzielną działalność merytoryczną i finansową. Stan na dzień 10 lutego 2007 r., obejmuje ilościowy wykaz Dzielnic, gniazd i członków ZTG „Sokół” w Polsce na dzień 10 lutego 2007 r. Stan liczbowy wynosi razem 7871 pełnoletnich druhów, druhen i sokoląt do lat 18. Z ZTG „Sokół” w Polsce organizacyjnie są związane gniazda sokolstwa polskiego na Litwie, w Austrii i Białorusi. ZTG „Sokół” w Polsce jest członkiem Światowego Związku Sokolstwa, ale także współpracowano z sokolstwem w innych państwach nie należącym do tego Związku m. in. z PFA-USA i in. Związek był kierowany faktycznie w latach 1989 – 2007 przez bydgoszczan, gdzie w mieście nad Brdą była główna centrala, Związek Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” w Polsce odbudował i zintegrował sokolstwo polskie, a poprzez aktywną pracę bydgoszczan „Sokół” w Polsce wzbił się wysoko do lotu⁵⁶. Zjazd Rady Sprawozdawczo-Wyborczej Związku Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” w Polsce za lata 2003-2007 odbył się w Poznaniu w dniu 10 lutego 2007 roku z okazji 140-lecia polskiego sokolstwa⁵⁷. Zjazd Rady wybrał nowe władze ZTG „Sokół” w Polsce na lata 2007-2011 na czele z prezesem Antonim Beliną Brzozowski, siedzibę Związku przeniesiono do Warszawy⁵⁸. Dotychczasowy prezes Andrzej Bogucki pełnił funkcję przez dwie kadencje. Na tym Zjeździe Rady w Poznaniu otrzymał godność „Prezesa Honorowego Związku Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” w Polsce”⁵⁹. Jedną z form działalności polskiego sokolstwa są Połowe Drużyny Sokole. Sokoli bydgoscy, podobnie jak inne gniazda sokole współpracowali z Wojskiem Polskim na mocy porozumienia z Ministerstwem Obrony Narodowej⁶⁰ oraz z Stowarzyszeniem Żołnierzy i Sympatyków Niebieskich Beretów zrzeszającym byłych żołnierzy 7 Łużyckiej Dywizji Desantowej⁶¹.

⁵⁵ K. Popek, *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w Bydgoszczy 1989-2000*, Bydgoszcz 2002.

⁵⁶ Idem, *Bydgoszcz Centrum Sokolstwa Polskiego 1886-2007*, Bydgoszcz 2013, s. 314.

⁵⁷ *140-lecie Sokolstwa Polskiego*, Bydgoszcz 2007.

⁵⁸ Idem, *Związek Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” w Polsce 1989-2003, 2004-2007, 2007-2013*, [w:] *Bydgoszcz Centrum Sokolstwa Polskiego 1886-2007*, Bydgoszcz 2013, s. 103-175.

⁵⁹ Archiwum Akt Nowych w Warszawie, *Związek Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” w Polsce 1989-2007*; *Księga Pamiątkowa ku uczczeniu siedemdziesiątej rocznicy założenia Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Fordonie 1923-1993*, Bydgoszcz 1993, s. 42-43; H. Rogowska, *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” II Bydgoszcz-Fordon 1923-2003*, Bydgoszcz 2003.

⁶⁰ K. Komorowski (red.), *Kronika Wojska Polskiego 2006*, Warszawa 2007, s. 139-143.

⁶¹ B. Pacek, A. Polak, W. Mazurek (red.), *7. Łużycka Dywizja Desantowa 1963 – 1986. Miejsce, rola i zadania Wojsk Obrony Wybrzeża w systemie obronnym Polski. Historia dywizji, działania desantowe, wspomnienia żołnierzy*, Warszawa 2014, ss. 352.

Bibliografia

- Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, *Centrum Informacji Naukowej Sokolstwa Polskiego Bydgoszcz – Fordon 1867 – 2013*.
- Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, *Regencja bydgoska*.
- Archiwum Akt Nowych, *Związek Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” w Polsce 1989-2007*.
- Archiwum Państwowe w Poznaniu, *Związek Sokolów Polskich w Państwie Niemieckim*.
- Archiwum Państwowe w Poznaniu, *Związek Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” w Polsce. Dzielnica Wielkopolska*.
- Blecking D., *Die Geschichte der Nationalpolnischen Turnorganisation „Sokół” im Deutschen Reich 1884 - 1939*, Münster 1987.
- Bogucki A., *Losy sokolego sztandaru, „Kalendarz Bydgoski” 1992*.
- Bogucki A., *„Sokół” Fordoński 1923 – 1994*, [w:] Z. Biegański (red.), *Dzieje Fordonu i okolic*, Bydgoszcz 1997.
- Bogucki A., *Dr Stefan Buxakowski założyciel Sokola w Fordonie, męczennik łagrów sowieckich /1893-1945/, „Kalendarz Bydgoski” 1993*.
- Bogucki A., *Dr Waclaw Kocon (1914 – 2000)*, [w:] „Kalendarz Bydgoski” 2002.
- Bogucki A., *Prezydent RP Ryszard Kaczorowski wśród bydgoskich sokolów*, [w:] Szczerbiński M., Wolszy T. (red.), *Z dziejów Polski i Emigracji (1939-1989)*. Księga dedykowana byłemu Prezydentowi Rzeczypospolitej Polskiej Ryszardowi Kaczorowskiemu, Gorzów Wielkopolski 2003.
- Bogucki A., *Przetrwali (dot. Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” w Bydgoszczy w 105 lecie 1886-1991)* [w:], „Kalendarz Bydgoski” 1993.
- Bogucki A., *Rodzina Paterków sokolimi patriotami*, [w:] *Pokłosie Pamiątkowe 125-lecia Sokolstwa Polskiego*. Wydanie specjalne 1992.
- Bogucki A., *Roman Kaczmarczyk 1895-1993, niepospolity wychowawca młodzieży*, [w:] „Kalendarz Bydgoski” 1995.
- Bogucki A., *Sokoli na Pomorzu Nadwiślańskim w latach 1939-1988*, Bydgoszcz 1996.
- Bogucki A., *Sokolstwo Polskie w latach 1939-1988*, [w:] *Bydgoszcz Centrum Sokolstwa Polskiego 1886-2007*, Bydgoszcz 2013.
- Bogucki A., *Sokół Pomorski*, [w:] „Kalendarz Bydgoski” 2014.
- Bogucki A., *Stefan Majtkowski – naczelnik towarzystwa gimnastycznego „Sokół” I w Bydgoszczy*, [w:] „Kalendarz Bydgoski” 1990.
- Bogucki A., *Sztandar fordońskiego „Sokola”*, [w:] „Kalendarz Bydgoski” 1994.
- Bogucki A., *Sztandary Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w zbiorach bydgoskiego Muzeum im. Leona Wyczółkowskiego*, [w:] „Kronika Bydgoska”, t. IX, Bydgoszcz 1988.
- Bogucki A., *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” II Bydgoszcz – Fordon im. gen. Józefa Hallera w latach 2004-2013*, [w:] *Bydgoszcz Centrum Sokolstwa Polskiego 1886-2007*, Bydgoszcz 2013.
- Bogucki A., *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” II Bydgoszcz-Fordon (1923-2003)*, „Kronika Bydgoska”, t. XXVI, Bydgoszcz 2005.

- Bogucki A., *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” na Litwie 1904-2008*, „Świat Inflant” 2008, nr 6 (58) Rok 5.
- Bogucki A., *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” na Litwie 1904-2013*, [w:] Bydgoszcz Centrum Sokolstwa Polskiego 1886-2007, Bydgoszcz 2013.
- Bogucki A., *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” na Pomorzu 1893-1939*, Bydgoszcz-Fordon 1997.
- Bogucki A., *Wierni Bogu, Honorowi, Ojczyźnie. Bądź, zdrowe ciało i takież w nim duchu ! Dzieje sokolstwa polskiego nad Wilią, Niemnem i Solczą w opracowaniu Henryka Mażula. Wydanie poświęcone 25-leciu odrodzenia TG „Sokół” na Litwie, Wilno 2016.*
- Bogucki A., *Wierni Bogu, Honorowi, Ojczyźnie. Dzieje sokolstwa polskiego nad Wilią, Niemnem i Solczą (cz. I)*, „Magazyn Wileński” 2016, nr 9.
- Bogucki A., *Zarys historii Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Bydgoszczy 1886-1939 (cz. I)*, „Kronika Bydgoska”, t. X, Bydgoszcz 1990.
- Bogucki A., *Związek Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” w Polsce 1997-2002*, Bydgoszcz 2005.
- Bogucki A., *Związek Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” w Polsce 1989-1993*, Bydgoszcz-Fordon 1993,
- Bogucki A., *Związek Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” w Polsce w latach 1993-1997*, Bydgoszcz 1997.
- Bogucki A., *130-lecie Sokolstwa Polskiego 1867-1997 – Przyczynek do dziejów za lata 1939-1997*, Bydgoszcz 1998.
- Bogucki A. (red.), *Związek Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” w Polsce 2002-2004*, Bydgoszcz 2004.
- Bogucki A., *Związek Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” w Trzeciej Rzeczypospolitej*, [w:] Karpus Z., Kłaczkowa J., Wołosa M. (red.), *Nad Bałtykiem W kręgu polityki, gospodarki problemów narodowościowych i społecznych w XIX i XX wieku, Księga jubileuszowa poświęcona Profesorowi Mieczysławowi Wojciechowskiemu*, Toruń 2005.
- *Dł Henryk Łada (1937-2006)*, [w:] A. Bogucki, *Bydgoszcz Centrum Sokolstwa Polskiego 1886-2007*, Bydgoszcz 2013.
- *Dł Paweł Bączyński (1901 – 1973)*, „Sokół Pomorski” (kwartalnik) 1994, nr 1/2.
- *Druh Tadeusz Żółkiewicz „Tedy”*, „Sokół” nr 1/1990. Nr 1 (8) 1992.
- Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin – Dahlem, *Regierung Bromberg.*
- Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin – Dahlem, *Ministerium des Innern Zentralbüro.*
- Halicki K., *Policja Polityczna w województwie pomorskim w latach 1920-1939*, Łódź 2015.
- Izydorczyk I., *Paweł Bączyński patriota – społecznik – nauczyciel, wspomnienia Ignacego Izydorczyka*, Wąbrzeźno 2012.
- Jastrzębska-Rutkowska B., *Prezydent Ryszard Kaczorowski wśród bydgoskich sokolów*, „Sokół Pomorski” 1995, 3(8) lipiec – wrzesień.
- Jaśkowiak J., *Bydgoskie Sokoły (Cykl 68 artykułów poświęconych Sokolstwu w Bydgoszczy, na Kujawach i Pomorzu)*, „Dziennik Wieczorny”, Bydgoszcz, 3-4.10.1986 r.

- 15-17.01.1988.
- *Karta Żałobna Sokolów Pomorskich*, [w:] A. Bogucki, Sokoli na Pomorzu Nadwiślańskim w latach 1939-1988, Bydgoszcz 1996.
 - Kocon W., *Kartki z historii sportu bydgoskiego sokolstwa*, Bydgoszcz 1993.
 - Komorowski K. (red.), *Kronika Wojska Polskiego 2006*, Warszawa 2007.
 - *Księga Pamiątkowa ku uczczeniu dwudziestej piątej rocznicy założenia Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” we Lwowie*, Lwów 1892.
 - *Księga Pamiątkowa ku uczczeniu siedemdziesiątej rocznicy założenia Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Fordonie 1923-1993*, Bydgoszcz 1993.
 - Kutta J., *Druga Rzeczpospolita i Kaszubi 1920-1939*, Inowrocław 2003.
 - Kutta J., *Policja w Polsce Odrodzonej, Wielkopolska i Pomorze, 1918-1922, geneza, organizacja, funkcjonowanie*, Bydgoszcz-Inowrocław 1994.
 - Kutta J., *Rola Kościoła katolickiego w dziejach Bydgoszczy*, „Kronika Bydgoska” T. XIX, Bydgoszcz 1998.
 - Kutta J. (red.), *Bydgoski Słownik Biograficzny: praca zbiorowa*. T. 1-7, Kujawsko-Pomorskie Towarzystwo Kulturalne, Bydgoszcz 1994-2006.
 - Kutta J. (red.), *Kościół katolicki w Bydgoszczy - kalendarium*, Bydgoszcz 1997.
 - Lipoński W., *Początki kultury fizycznej w Wielkopolsce 1839 - 1887*, „Kultura Fizyczna” 1970/3-5.
 - Lipoński W., *Zakłady gimnastyczne i Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”*, [w:] *Dzieje Poznania*, pod red., J. Topolskiego i L. Trzeciakowskiego, t. II, cz.1 /1793 - 1918 /, Warszawa – Poznań 1994.
 - Łada H., *Maksymilian Gruszczyński*, Bydgoszcz 1987.
 - *Na złote Gody Sokola Macierzy w Bydgoszczy*, Bydgoszcz 1936.
 - Pacek B., Polak A., Mazurek W. (red.), *7. Łużycka Dywizja Desantowa 1963 – 1986. Miejsce, rola i zadania Wojsk Obrony Wybrzeża w systemie obronnym Polski. Historia dywizji, działania desantowe, wspomnienia żołnierzy*, Warszawa 2014.
 - *Pamiętnik IX. Zlotu Sokolstwa Polskiego Bydgoszcz 2000 w dniach 2-4.06.2000 oraz udział Sokolstwa Polskiego w XIII. Wszechsokolskim Zlocie w Pradze w dniach 28.06. – 4.07.2000*, Bydgoszcz 2000.
 - Pienkos D. E., *One hundred years young: A history of the Polish Falcons of America, 1887-1987*, Columbia University, New York 1987.
 - *Pokłosie Pamiątkowe ku uczczeniu 25-letniej rocznicy założenia Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Inowrocławiu*, Inowrocław 1909.
 - Popek K., *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w Bydgoszczy 1989-2000*, Bydgoszcz 2002.
 - Popek K., *Bydgoszcz Centrum Sokolstwa Polskiego 1886-2007*, Bydgoszcz 2013.
 - Powidzki T., *Sokół wielkopolski w dążeniu do niepodległości*, Poznań 1934.
 - Rakoczy E., *ZP Znak Ojczyzny Jasnogórski Ryngraf w Polskiej Tradycji Rycersko-Żołnierskiej*, Częstochowa 2011.
 - Rogowska H., *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” II Bydgoszcz-Fordon 1923-2003*, Bydgoszcz 2003.

- Rogucki K., *Dzieje kwartalnika „Sokół Pomorski”*, „Akant” 2011, 7 (176).
- Ryfowa A., *Działalność Sokola polskiego w zaborze pruskim i wśród wychodźstwa w Niemczech (1884-1914)*, Warszawa-Poznań 1976.
- *Sokoli pomorscy w wojskowych strukturach konspiracyjnych 1939-1945/*, Komunikat wygłoszony na III Sesji Naukowej nt. „Pomorskie organizacje konspiracyjne” /poza A.K./1939-1945/, Fundacja Archiwum Pomorskie AK w Toruniu i UMK Toruń 6-7.11.1993.
- *Sokoli Słownik Biograficzny*, [w:] Bogucki A., Bydgoszcz Centrum Sokolstwa Polskiego 1886-2007, Bydgoszcz 2013.
- *Sokół bydgoski wzbił się do lotu*, „Sokół” (kwartalnik) 1990, nr 1.
- *Sokół na Pomorzu 10-lecie Niepodległości*, Grudziądz 1929.
- Szczerbiński M., *Zarys działalności Sokolstwa Polskiego na obczyźnie w latach 1887-1918*, Katowice 1982.
- *Światowy Zjazd Związków Sokolów Polskich – Poznań 9 października 2001*, Warszawa-Bydgoszcz 1991.
- Terech M., *Zarys dziejów Sokolstwa Polskiego*, Warszawa 1932.
- Wolańczyk M., *Katechizm Sokoli*, Lwów, Nakładem Dzielnicy Małopolskiej Związku Towarzystw Gimnastycznych Sokolich w Polsce 1927.
- Wolańczyk M., *Macierz Sokola w 60-letnim rozwoju (1867-1927)*, Lwów 1927.
- Wroczyński R., *Powszechnie dzieje wychowania fizycznego i sportu*, Ossolineum, Wrocław 1979.
- Wrzosek M., *Związek Sokolów Polskich w Ameryce (1887-1920)*, *Militarne przygotowania i udział w zbrojnej walce o niepodległość Polski*, Toruń 2004.
- XIII. Vsesokolský Slet Praha 2000, Praha 2001, ss. 223 (pamiętnik zlotu). Sokol 1862 – 2012, XV. Vsesokolsky Slet, Ceska Obec Sokolska, Jesme 150 Let v Pohybu – Praha – 1.7. – 6.7.2012 – Sokol Zije A Neco Dokaže!
- *Zomowcy przeciwko Sokolom. Zdarzyło się 25 lat temu. Wspomnienia bydgoszczan ze stanu wojennego*, „Dodatek do bydgoskiej Gazety Wyborczej” 13 grudnia 2006.
- *125-lat Sokolstwa Polskiego 1867-1992*, Warszawa-Inowrocław 1992. Pokłosie Pamiętkowe 125-lecia Sokolstwa Polskiego, Wydanie specjalne 1992.
- *140-lecie Sokolstwa Polskiego*, Bydgoszcz 2007.
- *40 lat pracy sokolstwa w Bydgoszczy (z tego 34 lat pod rządami Niemiec) 1886-1926*, Bydgoszcz 1926.
- 6. Sjezd České obce sokolské, Praha 22.-24. června 2001, t.1, ss. 178. 6. Sjezd České obce sokolské (Materiály předložené vyslancům a delegátům sjezdu) Praha 22.-24. června 2001, t.2.